

Izvorni znanstveni rad
UDK 930.272(497.5)“14“
930.22(497.5)“14“
Primljeno: 24.3.2014.

PALEOGRAFSKO ISTRAŽIVANJE ĆIRILIČNE DIPLOMATSKE MINUSKULE NA TRIMA DOKUMENTIMA O OTKUPU SOKOL GRADA

KRISTIAN PASKOJEVIĆ

SAŽETAK: Tri dokumenta koja će se proučavati u ovom znanstvenom radu nastala su neposredno prije početka izgradnje kamenih bedema sokolgradske utvrde (tj. između 1419. i 1421. godine). U sva tri dokumenta govori se o dubrovačkom otkupu dijelova Sokol grada, od bosanskog vojvode Sandalja, bosanskog kralja Stjepana Ostojića, te kroz dogovor između Dubrovčana i vojvode Sandalja o otkupu dijelova Sokol grada i župe konavoske koji su pripadali vojvodi Radoslavu. Ovo paleografsko istraživanje podrazumijeva modernu metodologiju u kojoj će se motriti ponajprije razvoj pisanja unutar linijskog izraza, te posebna organizacija najvažnijih grafičkih sredstava u tekstu. Proučavat će se u tom smislu sličnosti i naznake razvojnih pravaca, osobito posebnosti u pojedinim dokumentima. Proučavanje triju odabranih isprava nastalih u kratkom razdoblju može potvrditi uvriježenost pojedinih grafijskih osobina, a može poslužiti i kao predložak za dalje uspoređivanje s pisarskim običajima u Dubrovniku te bližoj i daljoj okolici.

Ključne riječi: Dubrovačka Republika, Sokol grad, ćirilična paleografija, diplomatska minuskula

Keywords: Republic of Dubrovnik, Sokol Fortress, Cyrillic palaeography, diplomatic minuscule

Uvod

Budući da se srednjovjekovna dubrovačka kancelarija koristila ćiriličnim pismima u pravnim i diplomatskim poslovima, ne čudi činjenica da je dobar dio

Kristian Paskojević, doktorand na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Adresa: Od križa 10, 20 000 Dubrovnik. E-mail: k_paskojevic@yahoo.com

te dokumentacije tematski povezan i s Konavlima, koji su bili sastavni dio Dubrovačke Republike od prve polovice 15. stoljeća. Nažalost, točan broj tih povelja i dokumenata još nije ustanovljen, pa je samo taj podatak dovoljan razlog za drugo znanstveno istraživanje.¹ Osobito su zanimljivi dokumenti i povelje imovinsko-pravne prirode koji svjedoče od kojih je sve plemićkih obitelji (primjerice, Hranića i Pavlovića) i na koji način Dubrovačka Republika otkupljivala Konavle i konavosku župu.

Cilj samog istraživanja je na uzorku od tri dokumenta nastala u kraćem intervalu, koja su pisale tri različite političke strane umiješane u imovinsko-pravne poslove oko otkupa Sokol grada, gradova Cavtata i Oboda, te nekih dijelova konavoske župe, identificirati grafijske posebnosti, razlike i poveznice. Tim činom bi jedan konkretan povijesni događaj, u našem slučaju otkup Sokol grada, poslužio kao poveznica pri ovom paleografskom istraživanju.

U dubrovačkom arhivu čuva se vrlo velik broj srednjovjekovnih ćiriličnih povelja uopće, pa tako i sva tri dokumenta koja su proučavana ovom prilikom. Dva od ovdje tri fokusirana spisa pisana su posebnom verzijom ćiriličnog poslovnog pisma, koje se u literaturi obično naziva diplomatska minuskula.

Povelju kralja Stjepana Ostojića (sl. 1) napisao je Novak Gojčinić 4.12.1419, a sama povelja nastala je u Sutisci (Kraljeva Sutjeska, BiH), *na našemь Stolьnomь mѣsti*, kako se navodi u tekstu povelje. Autor ove povelje nije prvi dijak kralja Stjepana Ostojića, već je na tom mjestu 1405. godine naslijedio dijaka Vladića, koji se najvjerojatnije zamjerio kralju.² Dokument je pisan nešto neurednijim, ali ipak preglednim ustavom, na pergameni, a na dnu povelje obješen je i kraljevski pečat.

Autor povelje bosanskog vojvode Sandalja Hranića (sl. 2) i njegove braće je dijak Grubač, a povelja je pisana u gradu Sokolu 30.5.1420. Ovom poveljom vojvoda Sandalj sa svojom braćom Vukcem i Vukom, te Vukčevim sinom Stjepanom ustupa Dubrovniku pola župe konavoske s gradom Sokolom. Povelja je pisana na pergameni, a pismo povelje je minuskulno. Na dnu povelje obješena su tri pečata, za svakog od braće po jedan.

¹ Paleografsko istraživanje koje je ovdje predstavljeno bilo je u kratkim crtama usmeno prezentirano na Prvoj medievističkoj radionici koja je održana u Rijeci u listopadu 2013. Ovaj članak nastao je kao dio rada na doktorskoj disertaciji »Razvojni procesi diplomatske ćiriličke minuskule u dokumentima srednjovjekovne dubrovačke kancelarije« na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, pod mentorstvom Matea Žagara.

² Gregor Čremošnik, »Bosanske i humske povelje srednjeg vijeka.« *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 4-5 (1950): 170.

Treći dokument napisao je dubrovački notar Rusko Hristoforović, koji je djelovao od 1392. do 1431.³ Dokument je napisan 23.7.1421 (sl. 3). Također je diplomatsko-pravnog karaktera. Njime Dubrovčani dogovaraju cijenu s vojvodom Sandaljem za otkup onih dijelova konavoske župe i okolnih mjesta (Obod, Sokol grad, Cavtat) koji pripadaju vojvodi Radoslavu. Sam dokument se nalazi u knjizi *Lettere e comissioni di Levante dal 1399 al 1423*, u kojoj se inače nalaze isključivo koncepti pisama imovinsko-pravnog i diplomatskog karaktera (sveukupno njih 299), a sve ih je napisao najplodniji dubrovački slavenski pisar Rusko Hristoforović.⁴ Proučavani spis zauzima dvije stranice, od kojih se na prvoj nalazi 39, a na drugoj 24 retka, odnosno sveukupno 63. Na početku teksta nalazi se jednostavno izveden križ, a prvi inicijal pisan je u većem obliku nego ostala slova, bez nekih dodatnih ukrašavanja. Na kraju teksta nalazi se datum i mjesto nastanka dokumenta (Dubrovnik), a posebno je zanimljiv detalj da je datum standardno zapisan ćiriličnim slovima koja označavaju brojeve, ali je godina zapisana arapskim brojevima, što nije slučaj u ostalim proučavanim dokumentima.

Više je razloga utjecalo na odabir upravo ovih povelja. Prvenstveno jedna povijesna točka odnosno događaj, u ovom slučaju otkup spomenutoga grada i zemljišta, poslužila je kao os oko koje bi se mogli usporediti grafijski procesi nastali u pismovnim praksama svih umiješanih političkih strana. Također, uzimajući u obzir da se bosanska kraljevska kancelarija u ovom razdoblju služi i ustavnim pismom, zanimljivo će biti usporediti dva teksta pisana minuskulnim pismom i jedan pisan ustavnim pismom. Izbor dviju povelja bosanskih vladara i jedne dubrovačke nije slučajan. Uzevši u obzir zadani vremenski okvir i događaj, te usporedivši dvije minuskulne povelje (po jedna iz Bosne i Dubrovnika), bilo je zanimljivo usporediti istraživane razvojne procese s jednom ustavnom poveljom koja bi poslužila kao “kontrolni primjerak” grafijskih promjena u minuskulnom pismu dubrovačke i bosanske pisarske kancelarije. Kako nije poznat slučaj dubrovačkih notara koji su se početkom 15. stoljeća koristili ustavom, logičan izbor pao je na povelju kralja Stjepana Ostojića koja se i sama bavi imovinsko-pravnom problematikom vezanom uz grad Sokol i konavosku župu.

³ Eduard Hercigonja, *Tropismena i trojezična kultura hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matrica hrvatska, 2006: 121.

⁴ Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma. Knjiga 1, Dubrovnik i susedi njegovi. Prvi deo*. Beograd-Sremski Karlovci, 1929: VIII.

U srednjovjekovnoj Bosni praksa pisanja kraljevskih povelja ustavnim pismom potječe još od kraja 14. stoljeća. Ovaj podatak ne iznenađuje, uzme li se u obzir da je ustavno pismo svečanijeg i “uzvišenijeg” karaktera nego minuskula, te je upravo taj svečaniji karakter razlog što je bosanska kraljevska kancelarija preferirala upravo ustavno pismo. Naravno, zbog tog uzvišenijeg i raskošnog stila sporiji je ritam pisanja ovim pismom, što nikako nije odgovaralo pisarima dubrovačke slavenske kancelarije (i ne samo njima) koji više preferiraju manje svečano, ali zato brže minuskulno pismo.

Kao što je slučaj s ostalim znanstvenim disciplinama, tako se i metodologija današnjeg modernog paleografskog istraživanja znatno promijenila u usporedbi s tradicionalnim paleografskim pristupom koji je bio usmjeren prije svega na raznolikost oblika pojedinih slova, njihove proporcije, odnos i razvoj, te smještaj u linijskom ustroju. Za razliku od tradicionalističkog, suvremeno paleografsko istraživanje ima precizniju metodologiju i naglasak stoji više na razvoju pismovnih tipova i slovni oblika, rekonstrukciji izgovora i slično. Ove razlike u metodologijama nekad i danas ne znače kako je tradicionalistički pristup u potpunosti izišao iz upotrebe, te se ovakva metodologija još uvijek može naći u pojedinim radovima. Uzevši sve ove metodološke postupke u obzir, mogu se odrediti sljedeća mjerila koja su relevantna i primijenjena u ovom paleografskom istraživanju:

1. koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma,
2. posebni slovni oblici i spajanje slova u tekstu,
3. razgodni znakovi: interpunkcija i velika slova,
4. ligature i kraćenja.

S obzirom na raznolikost, a i bliskost prostora koji su vezani za nastanak ovih dokumenata, posebno bi zanimljivo bilo napraviti i usporednu jezičnu analizu po svim razinama osobitosti ovih triju povelja. Međutim, ovim istraživanjem nije bilo moguće razviti toliko opsežnu temu. Prijepis sva tri dokumenta izvršio je Lj. Stojanović u svom poznatom djelu *Stare srpske povelje i pisma*. Za potrebe ovog paleografskog istraživanja spomenuti su dokumenti, uz to što smo im temeljito analizirali pismo, u cijelosti transliterirani na latinicu, te je za svaki od njih sastavljen i azbučni pregled. Potrebno je naglasiti da su latinične transliteracije priložene uz ovaj članak djelo samog autora, pri čemu su Stojanovićeve ćirilične transliteracije poslužile kao pomoć pri nekim dvojbama, a i onda kad je originalni dokument zbog propadanja materijala bio nečitljiviji nego u vrijeme kad ih je Stojanović transliterirao. U novije vrijeme je na ćiriličnim

transliteracijama ovih povelja, odnosno povelje bana Sandalja i kralja Stjepana Ostojića, radila Lejla Nakaš.⁵ Ove transliteracije su također bile jako značajna pomoć, te su skupa s onim Stojanovićevim bile nezamjenjivi orijentir u nekim dvojbjenim trenucima nimalo lakog zadatka transliteriranja srednjovjekovnih dokumenata.

Linijski ustroj u diplomatskoj minuskuli

Pod terminom “minuskula” podrazumijeva se poseban četverolinijski tip, u ovom slučaju ćirilčnog pisma. Upotrebljavala se, prije svega, u raznim diplomatskim i uopće pravnim prepiskama, na što upućuje i sam termin ovog pismovnog tipa. Za razliku od svećanih liturgijskih pisama većinom ustavnog karaktera, minuskula posjeduje niz osobitosti koje su prvenstveno nastale iz potrebe za bržim pisanjem i komunikacijom na nešto nižem funkcionalnom registru - za svjetovne tekstove, diplomatske, upravne i poslovne. Ovo pismo, dakle, nema u ovoj funkciji toliko svečan karakter kao što bi imalo u tekstovima namijenjenima liturgiji. Diplomatske isprave, dakako, nisu namijenjene povišenom, glasnom čitanju. One se čitaju samo s praktičnim razlogom, i to u posebnim prilikama koje nastaju uglavnom iz nužde. Tek doista važan razlog, npr. ako isprave donosi i potpisuje sam kralj, daje im važnost doličnu ustavu. Osim posebnih minuskulnih slovnih oblika, minuskulu od ustavnog pisma u prvom redu razlikuje koordinacija i linijski ustroj. Koordinacija je u najkraćim crtama definirana kao proces pojednostavljivanja i usklađivanja slovnih linija u centralnom dijelu retka i razvoja slovnih oblika unutar linijskog sustava.⁶ U slučaju diplomatske ćirilčne minuskule (pod kojom podrazumijevamo poseban tip ćirilčne minuskule koji se upotrebljava u dubrovačkoj, ali i u susjednim slavenskim kancelarijama), koordinacija je u centralnom dijelu linijskog sustava jednostupnjevit, a reci su četverolinijski ustroj. Ovakva koordinacija i linijski sustav ujedno su i snažna poveznica s diplomatskom minuskulom latiničnog tipa. Kao što je vidljivo i iz pojedinih slovnih oblika, latinica je itekako utjecala na grafiju ćirilčne redakcije diplomatske minuskule, što i ne začuđuje uzme li se u obzir položaj Dubrovnika kao kulturnog fenomena na sudaru Zapada i Istoka, te činjenica da su se mnogi pisari dubrovačke slavenske kancelarije (primjerice upravo Rusko Hristoforović i Nikša Zvijezdić)

⁵ Lejla Nakaš, *Konkordancijski rječnik ćirilskih povelja srednjovjekovne Bosne*. Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije, 2010.

⁶ O problemima koordinacije slova u minuskulnom pismu vidi: Mateo Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*. Zagreb: Matica hrvatska, 2007: 265.

koristili i latiničnim i ćiriličnim pismom.⁷ Pri usporedbi procesa koordinacije diplomatske minuskule s ustavnim pismom može se vidjeti da je linijski ustroj ustava dvolinijski. Na neke od posebnosti slovnih oblika diplomatske minuskule presudan je utjecaj imao upravo proces koordinacije u centralnom dijelu linijskog sustava, izrazito karakterističan za latiničnu minuskulu, dominantan oblik pisanja u 15. stoljeću. Najbolji takvi primjeri su slovni oblici *b*, *v*, *d* (tab. 1, sl. 2, 3, 5). Kod slovnog oblika *b* proces koordinacije uvjetovao je oblik koji se najbolje može opisati kao standardni, za 90 stupnjeva udesno rotiran slovni oblik koji je sada položen na donju crtu linijskog sustava. Za razliku od *b*, oblik slova *v* usred koordinacijskog procesa gubi svoje prepoznatljive “trbuhe”, a i središnju horizontalnu liniju, te je sada pojednostavljen na kvadratni oblik koji niti jednim svojim dijelom ne prelazi linijski sustav. Promjene su vidljive i u slovnom obliku *d*, koje također kao da je rotirano, ali za 90 stupnjeva ulijevo. Ovakvo *d* sigurno se lakše i brže piše, a svojim slabijim slovnim dijelovima često probija linijski sustav diplomatske minuskule.

Probijanje linija linijskog sustava slabim slovnim dijelovima najznačajnija je, dakle, karakteristika pisanja slovnih oblika ovog pisma (kao i svake minuskule, odnosno tekstnih redaka). Vrlo često slovni oblici, koji u ustavnom pismu poštuju granice linijskog ustroja, u diplomatskoj minuskuli svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju ne jednu, nego i obje linije linijskog sustava.⁸ Uz već prije spominjano *d*, ova pojava se pogotovo vidi kod slovnih oblika *a*, *g*, *z*, *m*, *r*, *h* (tab. 1, sl. 1, 4, 6, 8, 10, 13). Naravno, kod nekih pisara takvo probijanje je popularnije nego kod drugih, ali osim slovnih oblika *m* i *h*, gdje probijanje može varirati (čak i izostajati), može se reći da je ono ustvari ustaljeno.

Latinični utjecaji najviše su vidljivi na primjerima slovnih oblika *n*, *t* i *č* (tab. 1, sl. 9, 11, 14). Za razliku od slovnog oblika *n*, koje je potpuno identično latiničnom, slovo *t* ponekad ima svoj stariji ćirilični oblik sa sva tri do donje linije produžena vertikalna stabla, a ponegdje mu je oblik također identičan

⁷ Velikom broju pisara upravo je latinica bila materinje pismo (primjerice Đivo Parmezan i drugi). Samim tim i ne čudi dvopismenost pojedinih pisara dubrovačke kancelarije, koja je masovno koristila ćirilično pismo kao sredstvo komunikacije sa susjednim slavenskim stanovništvom, ali vrlo često i u komunikaciji između građana samog Dubrovnika. Dosta podataka o dvopismenim pisarima može se naći u Čremošnikovim paleografskim istraživanjima, koja su dobrim dijelom spomenuta i u ovom radu.

⁸ Mateo Žagar, »Prinos tipologiziranju pisma i pisanja dubrovačkih srednjovjekovnih ćiriličkih isprava«, u: *A tko to ide*. Prilozi hrvatskih slavista na Međunarodnom slavističkom kongresu u Minsku, 20-26.8.2013, ur. Marija Turk. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada i Hrvatsko filološko društvo, 2013: 25-35.

latiničnom, gdje je samo centralno vertikalno stablo spuštено do dna, a druga dva izostaju (naravno, ova pojava mijenja se ovisno o pisarima). Za razliku od njih, slovo *č* u potpunosti gubi svoj izvorni ćirilичni oblik i postaje gotovo identičan onome latiničnog slova *v*, što i jest rezultat karakteristične potrage za jednostupanjskom artikulacijom minuskulnih slova u četverolinijskom retku. Slovni oblik specifičan za diplomatsku minuskulu koji nema uzora u drugim pismima, a isto tako nije uvjetovan procesom horizontalne koordinacije je *k* (tab. 1, sl. 7). Iako prilično sličan standardnom *k*, minuskulnom *k* su desne kose linije pretočene u jednu, i to gotovo posve ravnu i paralelnu slovnom stablu zdesna. Jedan od karakterističnih slovnih oblika diplomatske minuskule je i *u* (tab. 1, sl. 9), koje je ustvari ligaturnog podrijetla. Naime, ovakav oblik slova *u* vuče podrijetlo još iz grčkog *oy*, te je u biti kombinacija slovnog oblika *o* i *ižice*, slovnog oblika koje se u ćirilici koristilo uglavnom pri označavanju brojeva (400) ili pri pisanju grčkih riječi za *ypsilon*. Važno je napomenuti da ovakvo *u* nije isključivo karakteristika minuskulnog pisma, nego se pojavljuje i u kontaktno bliskim ustavnim pismima (primjerice bosanske redakcije, što je vidljivo i iz povelje kralja Stjepana Ostojića, obuhvaćene u ovom istraživanju).

Posebna problematika razvijena je oko terminologije samog naziva diplomatska minuskula. Kroz čitavu povijest paleografskih istraživanja materijala pisanih ovim pismenim tipom provlači se žestoka polemika. Također, prilično velika je i polemika oko postanka ovog tipa pisma. Dobar primjer tih rasprava je polemika između poznatih paleografa Gregora Čremošnika i Vladimira Mošina. Iako je upravo Čremošnik u jednom od članaka iznio tezu da je pitanje prvenstva, zbog nedostatka dokaza, nemoguće u potpunosti zaključiti, a na kraju da je i suviše dokazivati potječe li ova vrsta pisma iz kancelarije Nemanjića ili iz dubrovačke kancelarije,⁹ baš Čremošnik najčešće upotrebljava termin “srpska diplomatska minuskula”. Za razliku od Čremošnika, Mošin postanak ove vrste minuskulnog pisma veže uz prostor dukljanske države 11.-12. stoljeća s “definitivnim oformljenjem” u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji prve polovice 13. stoljeća.¹⁰ U ovom paleografskom istraživanju koristit će se neutralan i objektivan termin “diplomatska minuskula”. Ovakvom terminu možda se može prigovoriti da je nepotpun, ali ako se uzme u obzir da je ovim paleografskim istraživanjem ciljan upravo ćirilичni tip pisma, pretpostavlja se da je nepotrebno u samom terminu naglašavati isto (npr. ćirilичna diplomatska minuskula).

⁹ Gregor Čremošnik, »Srpska diplomatska minuskula.« *Slovo* 13 (1963): 129.

¹⁰ Vladimir Mošin, »Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici.« *Slovo* 15-16 (1965): 162.

Naglašavanja neke etničke ili nacionalne komponente u nazivu srednjovjekovnih pismovnih inačica koje nisu jednosmisleno vezane samo uz jednu kulturu, bolje je izbjegavati, ponajviše zbog vrlo dvojbenog, u osnovi anakronog poistovjećivanja s etničkim odrednicama primjerenima metodologiji 19. stoljeća. Samim odbacivanjem nekog etničkog ili državnopolitičkog atributa mehanički se izbacuje i zamka u koju je sam Čremošnik upao, a i u ovako ogoljelom terminu u potpunosti je vidljivo o kakvoj se vrsti pisma radi.

Koordinacija u linijskom sustavu i posebnosti pisma

U prijašnjem odlomku u najkraćim crtama protumačen je proces koordinacije. Iz svega navedenog vidljivo je da su uloga i utjecaj procesa koordinacije slovnih oblika u centralnom dijelu linijskog sustava izuzetno bitni u oblikovanju morfoloških posebnosti pojedinih slovnih oblika. Uz koordinaciju glavnih slovnih dijelova u centralnom dijelu linijskog sustava, paralelno se odvijao proces izbacivanja slabih dijelova u gornju i donju zonu linijskog sustava, koji je pratio promjenu centralnog slovnog dijela. Sve to s namjerom ne samo da se olakša pisanje, nego i čitanje. Čitatelj bolje okom razlučuje slova strukturno podijeljena u vertikalu, s povezanošću kroz pojednostavljene oblike u srednjoj zoni. Potvrde toj konstataciji očigledne su u svim tekstovima koji odstupaju od strogog uncijalnog postava i kreću se prema oku i ruci pojednostavljenom obliku pisanja (prvo minuskuli, pa brzopisu odnosno kurzivu), ali također su prisutne još u manjoj mjeri u ustavnim pismima, dakle i u grčkoj uncijali. Razvoj koordinacije pisma glavni je motor promjena u pismu i pisanju europskoga kulturnog kruga (utemeljenom na grčkom pisanju), pa se po stupnju njezine provedbe može potvrditi tipična funkcionalnost teksta, umnogome i lokalni tip pisma, te u tom smislu donekle i vrijeme nastanka.¹¹

Od tri dokumenta obuhvaćena ovim paleografskim istraživanjem kronološki je najstarija povelja Stjepana Ostojića, ujedno jedina ustavna povelja obuhvaćena ovim istraživanjem. Ova povelja ima za ustavna pisma klasičan dvolinijski sustav s dvostupnjevitim rasporedom centralnog linijskog dijela. Slova se uredno nižu jedno za drugim, bez pretjerane žurbe i s linijski ujednačenim glavnim slovnim dijelovima, te bez ukošavanja. Samim tim dobiva se karakterističan staložen, svečaniji, može se čak reći i ponešto usporeniji izgled pisma povelje. Pojedina slova ipak svojim slabijim slovnim dijelovima probijaju linijski sustav. Takve slovne oblike općenito možemo razvrstati u tri grupe:

¹¹ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*: 278.

slovni oblici koji probijaju donju liniju linijskog sustava: *z, r, h, ê, c* (tab. 2, sl. 8, 17, 22, 24, 25);

slovni oblici koji probijaju gornju liniju linijskog sustava: *ŷ, u, ê* (tab. 2, sl. 10, 20, 29, 29a);

slovni oblici koji probijaju obje crte linijsko sustava: ligatura slova *r* i *ê* (tab. 5, sl. 1a).

Usporedbom centralnih dijelova slovnih oblika korištenih pri pisanju ove povelje definiran je njezin slovni modul pisma koji ima oblik pravokutnika horizontalno podijeljenog na dva jednaka dijela (sl. 4a). Ovakav slovni modul karakterističan je za sva ustavna (uncijalna) pisma, pa tako i za ćiriličnu verziju ustavnog pisma kojom se koristio autor ove povelje, logotet Novak Gojčinić. Važno je napomenuti da se u bosanskoj kraljevskoj kancelariji, a također i u kancelarijama bosanskog plemstva (banovi i razni kneževi) ovog razdoblja uz ustav koristi i minuskulno pismo.¹²

Za razliku od povelje Stjepana Ostojića, dijak Grubač se u pisanju Sandaljeve povelje koristio diplomatskom minuskulom. Pismo se četverolinijski koordinira unutar linijskog sustava, a raspored unutar centralnog dijela linijskog sustava je jednostupnjevit. Slovni oblici, sami po sebi, nisu ukošeni, ali je vidljiva manja urednost pri liniranju redaka, odnosno linije teksta kao da krivudaju, što rezultira slabijom koordinacijom glavnih slovnih dijelova (u centralnom polju retka). Usporedbom glavnih slovnih oblika dobili smo slovni modul karakterističan za minuskulna pisma, tj. oblik kvadrata vertikalno podijeljenog na dva jednaka dijela (sl. 4b).

Što se tiče slovnih oblika koji svojim slabijim dijelovima probijaju linijski sustav, vidljivo je gotovo na prvi pogled da je njihov broj značajno veći u ovoj povelji, što je zapravo i očekivano čim se neki tekst minuskule uspoređuje s ustavnim:

slovni oblici koji probijaju donju liniju: *g, ž, i* s produženim nožicama *m, r, h* (oba oblika), *ê, c* (tab. 3, sl. 4, 6, 9a, 13, 17, 21, 21a, 23, 24);

slovni oblici koji probijaju gornju liniju: *ŷ, u, ê* (tab. 3, sl. 10, 20, 28);

slovni oblici koji probijaju obje linije linijskog sustava: drugi oblik slova *a*, ligatura slova *r* i *ê*, slovo *ja* (tab. 3, sl. 1a, 30; tab. 5, sl. 2a).

Koordinacija u proučavanom dokumentu dubrovačkog pisara Ruska Hristoforo-
vića ima velikih sličnosti sa Sandaljevom poveljom, što je i razumljivo s obzirom da se radi o istom tipu pisma, tj. o diplomatskoj minuskuli. Sama koordinacija

¹² Petar Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*. Beograd: Zavod za udžbenike, 1987: 132.

u centralnom dijelu retka je, kao i u prethodnoj povelji, jednostupnjevita, a sustav je četverolinijski. Pisar jasno niže slova jedno za drugim, te pravilno usklađuje njihove glavne dijelove, a skladnost te koordinacije u centralnom dijelu narušavaju jedino slabi slovni dijelovi pojedinih slova nejednake veličine, koji se probijaju preko gornje i donje linije retka, kao što je slučaj i u prethodnim poveljama. Za razliku od Sandaljeve povelje, koordinacija u centralnom dijelu ovog dokumenta puno je pravilnija, te pismo ostavlja dosta uredniji, pravilniji dojam u centralnom dijelu linijskog sustava kad ga se uspoređi s poveljom Sandalja Hranića.

Usporedbom glavnih dijelova slovnih oblika dobiven je slovni modul identičan prethodnoj povelji (sl. 4b), odnosno pravokutnik na sredini vertikalno podijeljen na dva jednaka dijela. Podudarnost glavnih slovnih dijelova s ovim modulom iznosi visokih 90,6%.

Kao i u prethodnim poveljama, slova koja svojim slabijim dijelovima probijaju gornju i donju liniju linijskog sustava mogu se podijeliti u tri grupe:

slova koja probijaju donju liniju: *g, d, z, m* s izduženom centralnom nožicom, *r, h, ê, c* (tab. 4, sl. 4, 5, 8, 12, 16, 20, 22, 23);

slova koja probijaju gornju liniju: *u, ê* (tab. 4, sl. 19, 27);

slova koja probijaju i gornju i donju liniju: *a, ž, i* s produženim nožicama, *ja*, ligatura slovnih oblika *r* i *ê* (tab. 4, sl. 1, 7, 9a, 29; tab. 5, sl. 3a).

Sveukupno 15 slovnih oblika probija gornju ili donju crtu linijskog sustava. Ako usporedimo skupine slova koje probijaju linijski sustav u dvjema minuskulnim poveljama, dolazimo do jednakog broja, ali i gotovo jednakih slovnih oblika koji to čine.¹³ Samim tim stječe se bolji uvid u određene pojave, moglo bi se čak reći i zakonitosti u pogledu koordinacije diplomatske minuskule. Usporedbom s ustavnom poveljom kralja Stjepana Ostojića može se, u skladu s očekivanjima, vidjeti kakvi su koordinacijski procesi u minuskulnim poveljama (četverolinijski sustav, jednostupnjevito centralnog dijela), te da li i u kolikoj mjeri postoje kurzivne tendencije u povelji kralja Stjepana Ostojića (probijanje linijskog sustava slabijim slovnim oblicima). Također, slabiji slovni dijelovi koji probijaju linijski sustav brojniji su u minuskulnim poveljama, što također previše ne iznenađuje s obzirom na to da je probijanje linijskog sustava slabijim slovnim dijelovima karakteristika minuskulnih, a kasnije još i više kurzivnih pisama, nastala pri optimiziranju brzine pisanja.

¹³ Razlike su vidljive jedino kod nekih slovnih oblika koji kod jednog pisara probijaju jednu, a kod drugog obje linije linijskog sustava (primjerice, *i* s produženim nožicama kod dijaka Grubača probija samo donju, a kod Ruska obje linije linijskog sustava).

Posebni slovni oblici i spajanje slova u tekstu

Slovni oblici sami po sebi imaju svoje posebnosti u svakoj “nacionalnoj” azbuci/abecedi (na makrorazini), te svoje osebnosti i pravila pisanja od pisara do pisara (na mikrorazini). Vrlo često pri kreiranju takvih posebnosti i pravilnosti upravo prije spomenuti proces koordinacije unutar linijskog sustava najviše utječe na morfologiju i pravila pisanja slovnih oblika. Upravo smo pokazali kako procesi naglašene koordinacije dovode do stvaranja novih slovnih oblika.

Kronološkim redom, najstarija je povelja kralja Stjepana Ostojića (4.12.1419), čiji je autor logotet Novak Gojčinić. Već na prvi letimičan pogled na azbuku samog pisma može se vidjeti da ono pokazuje uzuse karakteristične za jedno ustavno pismo (dvolinijski sustav, dvostupnjevitost centralnog dijela linijskog sustava, izbjegavanje spajanja slovnih oblika i slično). Ipak, kao i sve druge, tako i ova povelja ima svojih slovnih posebnosti. Prva od njih je pomalo neobičan izgled slovnog oblika *b* (tab. 2, sl. 2). Naime, gornja horizontalna linija slovnog oblika je neobično izdužena, a skupa s kukicom koja stoji na njenom kraju jako podsjeća na odgovarajući minuskulni oblik koji je zbog koordinacije u linijskom prostoru u potpunosti rotiran na desnu stranu. Pri pomnijem promatranju, ovakav oblik slova *b* ostavlja dojam kao da je prelomljen na pola između karakterističnog ustavnog *i*, zbog koordinacije, u potpunosti udesno rotiranog minuskulnog slovnog oblika *b*. Tim činom ovakvo slovo *b* u neku ruku prikazuje moguću povezanost ili utjecaj s grafijom azbuke diplomatske minuskule. Jedno od mogućih tumačenja ovog fenomena je da je pisar Novak Gojčinić baratao i diplomatskom minuskulom te je ovakav oblik slova *b* njegova osobna karakteristika/inovacija. Sljedeća osobitost azbuke Gojčinićeve povelje je slovni oblik *ž* (tab. 2, sl. 7), čiji gornji dio završava ravno povučenom horizontalnom linijom. U azbukama ustavne ćirilice koja se koristila u srednjovjekovnoj Bosni, slovni oblik *ž* se obično piše u tri poteza: dva horizontalno postavljena luka, koji su okrenuti jedan prema drugome i ne dodiruju se, okomito su presječeni ravnom linijom. Od ova dva luka donji je piramidalno okrenut i većih je dimenzija, dok je gornji manji i vrhom suprostavljen donjem luku. Ovakav oblik slova *ž*, gdje gornji luk mijenja vodoravna linija, vrlo je rijedak u srednjovjekovnoj Bosni i prvi put se javlja u *Radosavljevu rukopisu*.¹⁴ Veću uporabu u poslovnim dokumentima pisanim ustavom na području Bosne, ovakav oblik slova *ž* dobiva nakon pisara Tomaša Lužca (1391-1398)¹⁵

¹⁴ P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*: 135.

¹⁵ P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*: 142.

Sljedeća posebnost Gojčinićeve azbuke je pisanje slovnog oblika *z* (tab. 2, sl. 8). Ono u ovoj povelji ima jako neobičan glavni slovni dio koji podsjeća na nalijevo napisano slovo *g*. Iako izgledom podsjeća na slovne oblike koji se koriste u azbukama bosanskih pisara, posebna je vertikalna kvačica na lijevoj strani gornje horizontalne linije. I ovaj slovni oblik svojom linearnošću doprinosi manje valovitom, tj. uspravnijem izgledu čitavog pisma, što je na kraju krajeva i karakteristika ustava. Sljedeća slovna posebnost ove povelje je slovni oblik *h* (tab. 2, sl. 22). Ovaj slovni oblik svojom produženom lijevom donjom nožicom još jednom pokazuje sličnosti s minuskulnim pismom. U mnogim azbukama bosanskih povelja i dokumenata obje linije slova *h* svojim donjim dijelovima probijaju linijski sustav, a ponekad i samo s jednom, lijevom linijom kao što je ovdje slučaj. Ovakav slovni oblik *h* može se naći još, primjerice, u Velićevom ili Čajničkom evanđelju.¹⁶

Slovni oblik *k* (tab. 2, sl. 11) po svojoj se morfologiji također može dovesti u vezu s grafijom diplomatske minuskule. Naime, u ovoj povelji taj slovni oblik je razdvojen na dva vertikalna dijela, odnosno nožice nisu spojene. Ono po čemu se ovakvo *k* razlikuje od klasičnog minuskulnog oblika je činjenica da za razliku od minuskulnog oblika kojem su obje nožice zakrivljene, Gojčinićevo *k* ima lijevu nožicu ispravnu, a desna je zakrivljena, ali ne lučno, već se lomi na sličan način kao i latinični slovni oblik.

Posebno su zanimljivi dvostruki slovni oblici *t* i *ê* (tab. 2, sl. 19, 19a, 29, 29a,). Dok prvi oblik slova *t* mahom podsjeća na odgovarajući latinični slovni oblik, drugi oblik pak na prvi pogled ostavlja dojam tipičnog ćiriličnog *t*. Ipak, u ovom slučaju vanjske vertikalne nožice su nešto kraće od centralne nožice, što baš i nije karakteristika tipičnog ćiriličnog slova *t*, te predstavlja još jedan specifikum Gojčinićevog alfabeta. Slovni oblik *ê* se također piše dvojako, a dva oblika razlikuju se po dodatnoj horizontalnoj liniji na gornjem dijelu glavnog stabla. Posebna pravila pri pisanju ovih slovnih oblika ne postoje, tek se može spomenuti da pisar češće koristi slovni oblik *t* s jednim, središnjim vertikalnim stablom, u čemu se može vidjeti veza i utjecaj latiničnog pisma. Kod slovnog oblika *ê*, pisar češće koristi varijantu sa samo jednom horizontalnom linijom na glavnom stablu. Slovni oblik *ŷ* (tab. 2, sl. 10), inače podrijetlom glagoljički grafem, pisar pravilno upotrebljava za pisanje glasa *ć*. Za razliku od nekih oblika ovog slova koji za bazu imaju kvadrat ili pravokutnik, logotet Gojčinić centralni dio piše u obliku trokuta. Zanimljiva je pojedinost da ovako napisan *đerv*, skupa s križićem na

¹⁶ P. Đorđić, *Istorija srpske ćirilice*: 136.

vrhu, podsjeća na krov ili pročelje crkve. Također, još jedna poveznica s diplomatskom minuskulom, ali vjerojatno i latiničnim pismom je slovni oblik *č* (tab. 2, sl. 26), koje svojim izgledom neodoljivo podsjeća na latinično *v*, kao što je slučaj i s minuskulnim primjerom. Još jedna posebnost Gojčinićeve povelje je i pojavljivanje slova *f* (tab. 2, sl. 21). Ono se, doduše, pojavljuje samo jednom, u 46. retku povelje, u riječi *log(o)fetb*, a pojava ovog slovnog oblika izostaje kod druge dvije povelje.

Druga proučavana povelja, ona bosanskog vojvode Sandalja (pisar dijak Grubač), pisana je već spomenutom posebnom vrstom pisma korištenog u poslovno-pravne svrhe, diplomatskom minuskulom. Kao prvu posebnost ove povelje u odnosu na uobičajenu grafiju ćiriličnih dokumenata prije svega treba spomenuti dvostruko pisanje slovnih oblika *a*, *v*, *d*, *i*, *h* (tab. 3, sl. 1, 1a, 3, 3a, 5, 5a, 21, 21a). Kod oba primjera slovnog oblika *a* razlike u pisanju odnose se samo na glavno vertikalno stablo, koje u prvom slučaju ne probija, a u drugom probija obje linije centralnog linijskog sustava. Kod dvostrukih slovnih oblika slova *v* i *d*, osim oblika karakterističnih za minuskulu (rotirano *d*, kvadratično *v*), pisar zna upotrebljavati i njihov drugi oblik koji uvelike podsjeća na ustavne. Zanimljiva je situacija s drugim, trbušastim oblikom slova *v*, koje nalikuje ustavnom slovnom obliku. Ovakvo *v* dijak Grubač pisao je većinom na početnom mjestu u riječi, te tim činom vuče paralele sa dubrovačkim pisarom Nikšom Zvijezdićem, nasljednikom Ruska Hristoforovića u dubrovačkoj slavenskoj kancelariji koji je radio istu stvar.¹⁷ Što se tiče drugog oblika slova *d*, može se reći da je on čak i identičan ustavnom slovnom obliku. Dvostruki slovni oblici slova *h* razlikuju se po zavijenosti donje lijeve nožice. Naime, u prvom slučaju dijagonala koja ide s gornje desne na donju lijevu stranu je ravna, dok u drugom obliku ista ta dijagonala poprima više vijugavi oblik koji završava s nadesno zavijenom nožicom u donjem lijevom dijelu slova. Zanimljiva je i situacija s dvostrukim pisanjem slovnih oblika slova *i*. Osim uobičajenog slovnog oblika *i*, pisar upotrebljava i drugi oblik s produženim donjim nožicama. Obje nožice u drugom slučaju probijaju donju liniju linijskog sustava. Što je još zanimljivije, ovaj drugi oblik često se koristi pri pisanju slova *i* kao veznika/enklitike i ponavlja se u većem broju minuskulnih povelja općenito (primjerice kod dubrovačkih pisara Nikše Zvijezdića i Ruska Hristoforovića). Na kraju, važno je spomenuti da i u ovoj povelji, kao i u prethodnoj, pisar upotrebljava slovni oblik *ĵ* za označavanje glasa *ć*.

¹⁷ Mateo Žagar i Kristian Paskojević, »Ćiriličke isprave dubrovačke kancelarije XV. st. između minuskule i kurziva«, izlaganje na Međunarodnom kongresu Hrvatska ćirilična baština u Zagrebu, 26-27.11.2012.

Treća i zadnja povelja obuhvaćena ovim paleografskim istraživanjem je dokument koji je za Dubrovačku Republiku pisao najplodniji dubrovački slavenski notar Rusko Hristoforović. Već na prvi pogled na azbuku Hristoforovićevog dokumenta jasno se može vidjeti da se pisar koristi visoko stiliziranom verzijom diplomatske minuskule. Slovni oblici jednostupnjevito se koordiniraju u centralnom dijelu linijskog sustava, sam sustav Ruskove azbuke je četverolinijski (jedna od glavnih karakteristika diplomatske minuskule), a tu su i svi slovni oblici karakteristični za diplomatsku minuskulu (*a*, *v*, *b*, *d*, *k* i slično).

Od ostalih slovnih oblika karakterističnih za azbuku diplomatske minuskule kojom se služio pisar Rusko Hristoforović u prvom redu se može izdvojiti slovo *b* (tab. 4, sl. 2). Za razliku od, primjerice, istog slova kod dijaka Grubača, Ruskov *b* je ispravniji, ali je njegova izdužena linija više ukrivljena udesno. Ovakav oblik i nije standardan za minuskulno *b*, koje je obično zbog koordinacije u linijskom sustavu u potpunosti rotirano udesno, i u takvom obliku leži na donjoj liniji linijskog sustava. Slovni oblik *e* (tab. 4, sl. 6) ima sve karakteristike standardnog tiskanog *e*, te se time razlikuje od oblika ovog slova koje koriste drugi pisari diplomatske minuskule. Donja horizontalna linija ovog slova kod Hristoforovića je često manje vidljiva, a srednju horizontalnu liniju Hristoforović također voli često koristiti za spajanje s drugim slovnim oblikom.

Kod slova *i* situacija je slična kao i u minuskulnoj povelji Novaka Gojčinića. Naime, osim standardnog oblika, Hristoforović koristi i drugi, izduženi oblik slova *i* (tab 4, sl. 9a), koji svojim donjim slabijim dijelovima probija linijski sustav. Kao i kod Gojčinića, Hristoforović također koristi ovaj oblik u slučajevima kad se *i* pojavljuje kao veznik i piše se zajedno sa sljedećom riječi.

Hristoforović u svojem dokumentu koristi dva slovna oblika *m* (tab. 4, sl. 12, 12a). Prvi oblik je karakterističan za diplomatsku minuskulu, dok drugi morfološki podsjeća na ustavno pismo. Posebnih pravila oko upotrebe ova dva oblika u pisanju nema. Čini se da pisar upotrebljava pojedini oblik slobodno po svojoj volji, iako se prvi oblik upotrebljava na puno više mjesta u tekstu dokumenta.

Ostali slovni oblici su karakteristični za diplomatsku minuskulu. Potrebno je jedino naglasiti da čitav Hristoforovićev rukopis odaje neki vertikalnije nastojanje, moglo bi se čak reći “uspravniji” izgled, odnosno uzus, u usporedbi s poveljom dijaka Grubača. Također, u ovom dokumentu Hristoforović ne koristi slovni oblik *ŷ*, čime se grafija ovog dokumenta prilično razlikuje od prethodne dvije povelje. Umjesto tog slovnog oblika, za pisanje glasa *ć* Hristoforović se koristi kombinacijom slovnih oblika *k* i *j*.

Spajanje slovnih oblika prvenstveno je, kao jedna od završnih provedbi minuskulizacije, karakteristika kurzivnih pisama. Kako bi pisanje teklo što brže i tečnije, sa što manje prekida linija, pisarska ruka se služi tehnikom spajanja slovnih oblika. Iako po kategorizaciji pisama diplomatska minuskula nije kurzivno pismo, ipak postoje slučajevi spajanja dvaju ili više grafema. Ova kurzivna tendencija je jasnija ako se uzme u obzir činjenica da je diplomatska minuskula također poslovno pismo, te je u tu svrhu optimizacija brzine pisanja itekako bitna. Promatrajući kategorije spajanja slovnih oblika u ovom paleografskom istraživanju, uočeno je da se ono uopće ne pojavljuje u prva dva proučavana dokumenta. Ipak, u trećoj proučavanoj povelji, onoj pisara Ruska Hristoforovića, zabilježeni su slučajevi spajanja dvaju slovnih oblika. Za razliku od nekih drugih minuskulnih povelja, u Hristoforovićevoj postoje jedino primjeri spajanja dvaju slovnih oblika, a iznimka je primjer spajanja triju slovnih oblika *jev* u riječi *vojevodi* (tab. 6, sl. 1) koja se nalazi u 2. retku prve stranice dokumenta. U sljedećim recima navedeni su najčešći primjeri spajanja slovnih oblika u Hristoforovićevom dokumentu. Svi primjeri mogu se vidjeti u tablici 6 redom kojim su navedeni:

el u *velmožnomu*, 1. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 2);
bo u *bosanskomu*, 2. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 3);
gō u *vladučago*, 2. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 4);
en u *počteno*, 3. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 5);
em u *zemlju*, 5. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 6);
ml u *m(i)(os)tijo*, 6. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 7);
bi kao kondicional pomoćnog glagola *biti*, 8. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 8);
hō u *hōtelb*, 17. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 9);
ba u *podoba*, 20. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 10);
br u *dobro*, 32. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 11);
eg u *vašega*, 35. redak 1. stranice (tab. 6, sl. 12);
bg u *b(o)gb*, 1. redak 2. stranice (tab. 6, sl. 13).

Naravno, ovom prilikom nisu navedena sva spajanja slovnih oblika u dokumentu Ruska Hristoforovića, već su navedeni primjeri spajanja koji su reprezentativniji zbog načina spoja slovnih oblika, te također primjeri spajanja koja se ne ponavljaju u dokumentu. Naime, mnogi od ovih primjera spajanja slovnih oblika višestruko se ponavljaju u tekstu povelje. Slovni oblici spajaju se u Hristoforovićevom dokumentu sveukupno na 41 mjestu. Pri spajanju ovih slovnih oblika linija se proteže s kraja prvog na početak drugog, ritmom i jednostavnošću karakterističnim za bilo koje kurzivno pismo.

Prilikom spajanja slovnih oblika pisar se koristi izvježbanim i stiliziranim pokretima ruke koji pridonose povećanju brzine pisanja, što je jedan od glavnih razloga nastanka pisanih/kurzivnih pisama općenito. Sudeći po učestalosti spajanja slovnih oblika u ovom dokumentu, može se zaključiti da rukopis logoteta Ruska Hristoforovića pokazuje nešto izraženije kurzivne tendencije nego što je to slučaj u prve dvije povelje, te je u neku ruku upravo pismo Hristoforovićeve ćirilice najbolji pokazatelj kurzivnih tendencija jednog klasičnog minuskurnog pisma. Nije nemoguće da je upravo Hristoforovićevo poznavanje dvaju pisama, latiničnog i ćirilice, uzrok ovih kurzivnih tendencija spajanja slovnih oblika. Isto se može primijetiti i kod Nikše Zvijezdića, koji je također bio dvopismen, a njegova azbuka pokazuje još više spajanja slovnih oblika nego Hristoforovićevo.

Razgodni znakovi: interpunkcija i velika slova

Sljedeće dvije kategorije obuhvaćene ovim paleografskim istraživanjem imaju grafematičke i grafetičke osobine. Svi smo upoznati s današnjim sustavom i uporabom i interpunkcijskih znakova i velikog slova, čije se pisanje u bilo kojem tekstu odvija po razrađenim pravilima koja su već duže vremena usustavljena. Njihova uporaba bila je, kao što će se vidjeti, poznata i u srednjem vijeku. Velika slova vrlo često su se koristila na početku odlomaka i na samom početku teksta dokumenta, kod naglašavanja određenih tekstnih cjelina, titulacija, atribucija i s obzirom na to da ne reflektiraju unutar tekstne jezične vrijednosti, pripadaju grafetičkom polu istraživanja. Isto tako, interpunkcijski znakovi vrlo često su se upotrebljavali za razlikovanje brojki od slovnih oblika, jer uporaba arapskih brojki još nije zaživjela, te su se brojke još uvijek zapisivale slovima odgovarajuće brojčane vrijednosti. Ipak, najveća razlika između ovih kategorija danas i tada je izostanak ikakva smislenog i sustavnog provođenja pravila pisanja. Ponegdje postoje naznake da pisar razumije uporabu velikog slova i interpunkcijskog znaka (najčešće točke), ali neko dosljedno provođenje uporabe istih u tekstu izostaje u sva tri proučavana slučaja. Interpunkcijski znakovi su, u najkraćim crtama, rečenična i pravopisna kategorija koja ima ulogu razdjeljivanja teksta na rečenice i rečenične dijelove, a kao pravopisna kategorija pomažu u pravilnom pisanju i tumačenju pravopisnih zakona i zakonitosti. Potrebno je reći da se interpunkcijski znakovi javljaju kroz čitavo srednjovjekovlje u različitim oblicima i ulogama. Njihovo pisanje i uloga u raznim poveljama i dokumentima bila je sve, samo ne sustavna. U najboljem slučaju, u nekim poveljama se mogu prepoznati tragovi sistematizacije, ali svaki pokušaj sistematizacije nije dosljedno proveden kroz čitav tekst dokumenta, povelje

ili drugog književnog djela. Ključno je ovdje istaknuti da točkice u ovim listinama imaju osobine grafetičke uporabe (dakle, ne nužno s obzirom na jezik odnosno sintaksu, nego s obzirom na vrlo čestu želju da se popune praznine). Iznimka je pisanje dviju ili više točaka oko slova kojima su se označavale brojke (u proučavanim dokumentima, a i općenito do sredine 15. stoljeća arapske brojke su se još uvijek vrlo rijetko upotrebljavale, te su se umjesto njih upotrebljavala slova sa svojim brojevnim vrijednostima). Osim, dakle, kao pomoć pri razdvajanju brojki od ostatka teksta, interpunkcijski znakovi izostaju u daljnjoj tekstnoj uporabi u poveljama bosanskog kralja Stjepana Ostojića i bosanskog vojvode Sandalja. Iznimke se nalaze u povelji kralja Stjepana Ostojića. Naime, na tim mjestima se, nakon slova *e* u 4. retku, odnosno imenice *svoi* u 23. retku teksta povelje, jasno može vidjeti dvotočje (tab. 7, sl. 1). Zanimljiv je podatak da se to dvotočje u 23. retku nalazi baš prije početka navođenja posjeda u župi konavoskoj i gradu Sokolu koje kralj Stjepan poklanja Dubrovčanima. Tim činom notar Novak Gojčinić približava se upotrebi dvotočja identičnoj i današnjem pravopisu, tj. postavljanju dvotočja ispred onog dijela rečenice u kojem se nešto nabraja.

Za razliku od prva dva dokumenta, proučavani dokument pisara Ruska Hristoforovića sadrži interpunkcijske znakove (uglavnom je riječ o točkama) u tolikoj mjeri da bi se moglo raspravljati i o određenoj sistematizaciji. Kao prvo, treba spomenuti točke koje dolaze na krajevima redova. Iako bi se na prvi pogled moglo zaključiti da spomenute točke služe kao pomoć pri liniranju teksta, iste izostaju u nekim redovima. Uloga ove točke na kraju reda nije do kraja jasna, kao ni to treba li se uopće promatrati kao kategorija točke na kraju reda koja pomaže pri liniranju, ili točke koja se općenito iz nekog razloga nalazi u tekstu. Moguće je da se upravo u ovom slučaju radi o jednoj grafetičkoj (nejezičnoj) osobini popunjavanja praznina. Što je još zanimljivije, pisar ponegdje pravilno upotrebljava točku da bi označio kraj rečenice, poslije koje u nekim slučajevima dolazi čak i veliko slovo, a gdjekoji put na kraju retka, čak kao razdjelnicu pri podjeli riječi na dva dijela. Tako, primjerice, na kraju 2. retka 1. stranice dokumenta pisar rastavlja riječ *vlastelъ* na dva dijela: *vla*, iza kojeg dolazi točka, i nastavak *stelъ* na početku sljedećeg retka (tab. 7, sl. 2). Uzevši u obzir ove primjere, može se zaključiti da pisar Rusko Hristoforović ima svijest o postojanju i upotrebi točke kao sintaktičke razdjelnice, ali zbog nepostojanja jednog do kraja razvijenog i jasno definiranog pravopisnog sustava upotrebljava interpunkcijski znak točke po vlastitom nahođenju. Izuzetak su već spomenute brojke, koje Hristoforović uvijek označuje s po jednom točkom sa svake strane brojke, te ih natpisuje sa svojevrsnom titlom (slična titla se koristila kod pisanja kratica, o čemu će više

biti riječi u sljedećem poglavlju). Moguće je da je ovo korištenje točaka pri pisanju na neki način povezano s latiničnim utjecajem, budući da je uporaba interpunkcija bila usustavljena na Zapadu nego na Istoku.

Zanimljivo je i potencijalno pojavljivanje dvotočja u 12. retku Hristoforovićeovog dokumenta iza posvojne zamjenice *naše*, u kojoj je velikim slovom napisano *e* (tab. 7, sl. 3). Budući da se navodno dvotočje nalazi između riječi *naše* i *dl̥b̥gōvan̥je*, nije dokraja jasna neka moguća uloga tog dvotočja u kontekstu dokumenta, kao ni je li dvotočje slučajno nastalo kao posljedica neke pisarske greške. Dvotočje je napisano nešto niže (s donjom točkom ispod donje linije linijskog sustava) u usporedbi s pisanjem standardnog dvotočja. Nije isključeno ni neko jednostavnije objašnjenje; moguće je da je upravo strah od praznine (*horror vacui*) razlog nastanku ovog dvotočja.

Veliko slovo se u manjoj ili većoj koncentraciji pojavljuje u svim trima ispravama obuhvaćenima ovim paleografskim istraživanjem. Uz početna, odnosno inicijalna velika slova na početku povelje, izostaju bilo kakva pravila što se tiče njihove uporabe u pravopisima proučavanih dokumenata. Određena sistematizacija vidljiva je jedino iz pisanja veznika *i*. Naime, u ustavnoj povelji kralja Stjepana Ostojića *i* na mjestu veznika se vrlo često, ali ipak ne uvijek, piše velikim slovom. Ako se povuče paralela s druge dvije povelje, gdje se veznik *i* vrlo često pisao s produženim nožicama, može se zaključiti da su sva tri pisara na neki način pokušala što bolje naglasiti slovni oblik *i* kad je bio u ulozi veznika. Osim ovog primjera, bilo kakva daljnja naznaka sistematizacije, pa čak i pokušaja sistematizacije uporabe velikog slova u pravopisima dokumenata izostaje. Nije moguće čak niti identificirati pravilo pisanja osobnih imena i gradova velikim slovom, koje je u biti jedno od najstandardnijih i najranije prihvaćenih pravila pisanja velikog slova uopće. Iznimke se nalaze u povelji bana Sandalja, u prvom retku teksta, gdje je vlastito ime *Sandalj* napisano velikim početnim slovom (tab. 7, sl. 4), te u 11. retku povelje koju je notar Rusko Hristoforović pisao u ime Dubrovačke Republike, gdje je ime grada Sokola pisano velikim početnim slovom (tab. 7, sl. 5). U povelji kralja Stjepana Ostojića identificirano je i pisanje sakralnih riječi velikim slovom. Konkretnije, ova pojava zabilježena je kod riječi *Evangelie* koja se nalazi u 42. retku povelje (tab. 7, sl. 6). Što se tiče povelje notara Ruska Hristoforovića, jedino u njoj postoje primjeri pisanja velikog slova nakon točke u tekstu, tj. kao početka nove rečenice. Takav primjer može se vidjeti u 19. retku 1. stranice teksta. Ovdje točka u ulozi oznake kraja rečenice dolazi iza glagola *pišemo*, a poslije točke pisar pravilno koristi veliko slovo *e* kao oznaku početka nove rečenice (tab. 7, sl. 7).

Na kraju se može zaključiti da nešto dosljednija uporaba interpunkcijskih znakova i velikog slova u Hristoforovićevom dokumentu pokazuje i veći utjecaj latinične prakse. Što je ta uporaba dosljednija, to je posrijedi i veći utjecaj te iste prakse. S obzirom na to da su pisari pisali i latinicom, ne čudi dosta visok stupanj uredenosti u usporedbi s drugim poveljama. To je, na neki način, i potvrda o bliskosti s latiničnom praksom, pa zapravo i posredna potvrda da je do tog približavanja moglo doći i na planu koordiniranja, tj. stvaranja minuskule, koja će razviti i neke kurzivne osobine.

Ligature i kraćenja

Ligatura se u najkraćim i najopćenitijim crtama može definirati kao “spojeno pisanje dvaju ili više slova jednim pismenim znakom.”¹⁸ Takvom definicijom nisu navedena nikakva ograničenja u načinu spajanja slova. Istodobno, istaknut je novo uspostavljen jedan znak, što znači i da se mora podrazumijevati i njegov visoki stupanj grafomorfološke uredenosti i prepoznatljivosti bez obzira na stupanj apstrahiranosti izvornih slovnih oblika.¹⁹ Najčešća funkcija ligature je ekonomska, odnosno štednja prostora (papira, pergamenta i slično), te štednja vremena pisanja i truda pisara. U odnosu na glagoljičke tekstove, ćirilčno pismo nema toliko ligatura, i one su najčešće nastale dodavanjem spojnica (*ja, ju, je*). Ligature se općenito pojavljuju u svim pismima. Stoga je očekivana njihova pojava i u dokumentima obuhvaćenima ovim paleografskim istraživanjem. U kronološki prvoj povelji, onoj bosanskog kralja Stjepana Ostojića, vidljiva je samo jedna prava ligatura, i to ligatura slovnih oblika *r* i *ê* (tab. 5, sl. 1a). Osim ove, ligaturno je izvedeno još i slovo *u* (tab. 5, sl. 1b), ali ovakvo pisanje glasa *u* standardno je za sve inačice zapadne ćirilice i pojavljuje se u sva tri proučavana dokumenta. Ovakvo *u* je, stoga, slovni oblik ligaturnog postanka nastao kombinacijom slovnih oblika *o* i natpisanog *î*. Po Miklasu, ova ligatura slova *u* je i jedina možebitna aktualna ligatura jer na grafematskom planu ima i svoju neslivenu alternativu *oy*.²⁰ Što se tiče povelje bana Sandalja (autor dijak Grubač), situacija je mahom ista. Naime, i u ovom dokumentu jedina konkretna ligatura je zapravo kombinacija slovnih oblika *r* i *ê* (tab. 5, sl. 2a). Ista ligatura slovnih oblika *r* i *ê* pojavljuje se i u dokumentu dubrovačkog pisara Ruska Hristoforovića i također je jedina prava ligatura u čitavom spisu (tab. 5, sl. 3a). Potencijalnu iznimku u Ruskovom

¹⁸ Rikard Simeon, *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969: 761.

¹⁹ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*: 405.

²⁰ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*: 414.

dokumentu predstavlja primjer u 17. retku 1. stranice Ruskovog dokumenta, gdje se u riječi *kolije* javlja posebna kombinacija slovnih oblika *i* i *je* (tab. 5, sl. 3b). Poveznica obaju slovnih oblika je druga, odnosno desna vertikalna linija slovnog oblika *i*. Upitno je, možda, definitivno zaključiti radi li se ovdje o ligaturi spomenutih slovnih oblika, jer je isto tako moguće da se radi i o jednostavnom spajanju slovnih oblika *i* i *e*. Pritom bi, naravno, i sama transliteracija bila drukčija i glasila bi *kolie*, što nije nemoguće, ali čini se da je spojna horizontalna linija između slovnih oblika toliko naglašena da je izglednije zaključiti da se radi o kombinaciji slovnih oblika *i* i *je*. Transliteracija ove riječi očito je predstavljala zagonetku i drugim istraživačima. Primjerice, Lj. Stojanović ju transliterira *kolbje*,²¹ iako autor ovih redaka nigdje u kontekstu te riječi ne može identificirati slovni oblik *ь*. Osim navedenih primjera, drugih ligatura u ova tri dokumenta nema, izuzev možda slovnih oblika *ja*, *je*, *č*, *ju*, koji su zapravo standardizirani slovni oblici ligaturnog podrijetla i u tekstu više ne funkcioniraju kao ligature.²²

Kraćenje riječi još je jedan od načina uštede prvenstveno prostora straničnog postava. Kao takav, postupak je prisutan kroz duži period, a u europskom kontekstu ga možemo pratiti još od tradicije grčkog pisanja i grafičkog uređenja teksta.²³ Četiri osnovne kategorije kraćenja u tekstovima su kontrakcije, suspenzije, natpisivanje (suprapozicije) i već spominjane ligature. Pri ovakvoj podjeli kontrakcije predstavljaju, kako i samo ime govori, stegnute riječi kojima ispada srednji dio, a zadržava se prvi i zadnji dio riječi, pri čemu su se najčešće isključivali samoglasnici. U srednjovjekovnim tekstovima načešće se kontrahiraju tzv. *nomina sacra*, odnosno svete riječi najčešće korištene u liturgijskim tekstovima. Ovakav način kraćenja može se dovesti u direktnu vezu s praksom židovske liturgije, koja iz vjerskih i ideoloških razloga nije prezentirala, primjerice, Božje ime u cijelosti.²⁴ Drugi način kraćenja, suspenzije, uobičajen je u svim europskim pismima. Osnovni postupak kraćenja u ovoj kategoriji je izostavljanje desne strane riječi, čime se dobivalo na uštedi pismovnog prostora, a ujedno je ostavljena kratica koja se prilično lako mogla rastumačiti zbog prisutnosti prvog, osnovnog dijela riječi. U trećoj kategoriji kraćenja, natpisivanju, izdiže se obično po jedan (najčešće srednji) suglasnik i stavlja se pod zaobljenu titlu.²⁵ Pritom se natpisivanje vrlo često kombinira s druge dvije kategorije kraćenja, odnosno kontrakcijama i suspenzijama.

²¹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma. Knjiga 1, Dubrovnik i susedi njegovi. Prvi deo*: 317.

²² M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*: 414.

²³ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*: 428.

²⁴ M. Žagar, *Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova*: 440.

²⁵ Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*. Zagreb: Školska knjiga, 1970: 69.

Što se tiče kraćenja, u sve tri povelje pojavljuju se natpisivanja i kontrakcije. Ove vrste kraćenja su jako popularne kod sva tri pisara. U starim ćiriličnim tekstovima kontrakcije se uglavnom nisu kombinirale s natpisivanjem. To je obično bio slučaj kod suspenzija. I kod riječi “gospodin” treba biti oprezan, jer je ona katkad i kontrahirana i suspendirana. U principu, sve ono što je kontrahirano, a izlazi iz korpusa *nomina sacra*, sve je to rezultat potrebe za praktičnošću i rezultat slobode da se te riječi smiju kratiti ravnopravno svetima.

Posebno je zanimljiv primjer kombinacije kontrakcije i natpisivanja riječi *gospodin* (tab. 8, sl. 1), koja se u sličnom skraćenom obliku može identificirati i danas (iako bez natpisanih slova), a u ovakvom skraćenom obliku pojavljuje se u sve tri povelje. Također, u svim ispravama imamo i primjere kontrakcije tzv. *nomina sacra*. U povelji bana Sandalja takav primjer nalazi se u 1. retku u pridjevu *b(o)žioi* (tab. 8, sl. 2), a kod Hristoforovića također u 1. retku u riječi *b(o)gъ* (tab. 8, sl. 3). Kod Stjepana Ostojića kontrakcije *nomina sacra* su nešto učestalije. Tako se u 7. i 8. retku teksta može identificirati i više primjera kontrakcije riječi koje pripadaju skupini *nomina sacra*. U 7. retku povelje tako se nalaze riječi *hr(i)sta b(o)ga* i *b(o)gomъ*, a u 8. retku ponavlja se riječ *b(o)gomъ* (tab. 8, sl. 4).

Druga kratica koja još jednom sadrži natpisivanje i kontrakciju, a često se pojavljuje kod Ruska Hristoforovića i dijaka Grubača, je *m(i)l(o)^st* (tab. 8, sl. 5). U ovom obliku ista se riječ ne javlja kod tvorca ustavne povelje Novaka Gojčinića, koji istu riječ piše bez kraćenja.

Zaključak

Glavna ideja u provedbi ovog kraćeg paleografskog istraživanja bila je prepoznati grafijske posebnosti na tri dokumenta koji su nastali u manjem kronološkom odmaku u prvoj polovici 15 stoljeća (točnije od 1419. do 1421. godine). Sve tri povelje tematski su povezane s dubrovačkim otkupom srednjovjekovnog grada Sokola smještenog u Konavoskom polju, te su poslovi vezani uz otkup tog grada poslužili kao svojevrsna centralna os samog istraživanja. Za potrebe istraživanja odabrane su dvije povelje dubrovačke i bosanske slavenske kancelarije pisane poslovnim pismom diplomatske minuskule, te jedna ustavom pisana povelja bosanske kraljevske kancelarije. Razlog ovakvog odabira je usporedba grafije diplomatske minuskule iz dviju različitih kancelarija s jednim ustavnim pismom kako bi se otkrivene posebnosti i poveznice mogle što bolje definirati. Pritom, povelja kralja Stjepana Ostojića pisana ustavnim pismom služi kao svojevrsan “kontrolni primjerak” grafijskih posebnosti diplomatske minuskule

ovih dviju kancelarija. Usporedbom i osvrtom na ciljane paleografske kategorije proučavane ovim istraživanjem definirani su izuzetno zanimljivi rezultati. U pogledu kordinacije u linijskom sustavu, usporedbom slabijih slovnih dijelova koji probijaju linijski sustav vidljivo je kako je ta pojava češća kod dvije diplomatskom minuskulom pisane povelje, te je čak i broj slovnih oblika koji to čine u obje identičan. To i ne čudi uzme li se u obzir činjenica da se ipak radi o istoj vrsti pisma (diplomatskoj minuskuli), koja svojim poslovnim karakterom, koordinacijom i linijskim sustavom ipak ima puno više poveznica s kurzivnim tipom pisma (kako bi se on, na primjer, nazvao u latiničnoj paleografiji), nego s ustavnim pismom.

Kod kategorije posebnih slovnih oblika situacija je još zanimljivija. Osim slovnih oblika karakterističnih za diplomatsku minuskulu koji se pojavljuju u povelji dijaka Grubača i dokumentu Ruska Hristoforovića, neki minuskulizirani slovni oblici mogu se naći i u ustavom pisanoj povelji logoteta Novaka Gojčinića. Takvi slovni oblici su primjerice *k*, *č*, ali donekle i *b*. Također, poveznica između sve tri povelje je posebno pisanje veznika *i*. On se u minuskulnim poveljama na mjestu veznika piše s nadolje produljenim nožicama koje probijaju donju liniju linijskog sustava, a u ustavnoj povelji Novaka Gojčinića skoro redovito velikim slovom. Uz ove poveznice, sve tri povelje imaju i morfološke posebnosti slovnih oblika koje su pomno prebrojene.

Spajanje slovnih oblika kao kategorija koja pokazuje određene kurzivne tendencije nekog pisma izostaje kod povelja bosanskih kancelarija, ali je zato u većoj mjeri prisutna kod dubrovačkog pisara Ruska Hristoforovića. Ovakve kurzivne tendencije u vidu spajanja slovnih oblika još su izraženije kod Hristoforovićevo nasljednika, notara Nikše Zvijezdića, kojemu nije bilo strano čak ni spajanje do četiri uzastopna slova oblika.²⁶

Uporaba interpunkcijskih znakova i velikog slova također je vidljiva u sva tri dokumenta. I dok se veliko slovo u većoj mjeri upotrebljava u ustavnoj povelji logoteta Novaka Gojčinića (pogotovo u već spominjanom pisanju veznika *i*), uporaba interpunkcijskih znakova u većoj mjeri (osim kod označavanja brojki u tekstu) izostaje u prve dvije povelje. Interpunkcijski znakovi, pogotovo točke, najčešće se pojavljuju u dokumentu dubrovačkog pisara Ruska Hristoforovića, ali, kao i kod pisanja velikog slova, tako i u slučaju interpunkcijskih znakova izostaje bilo kakva sistematizacija.

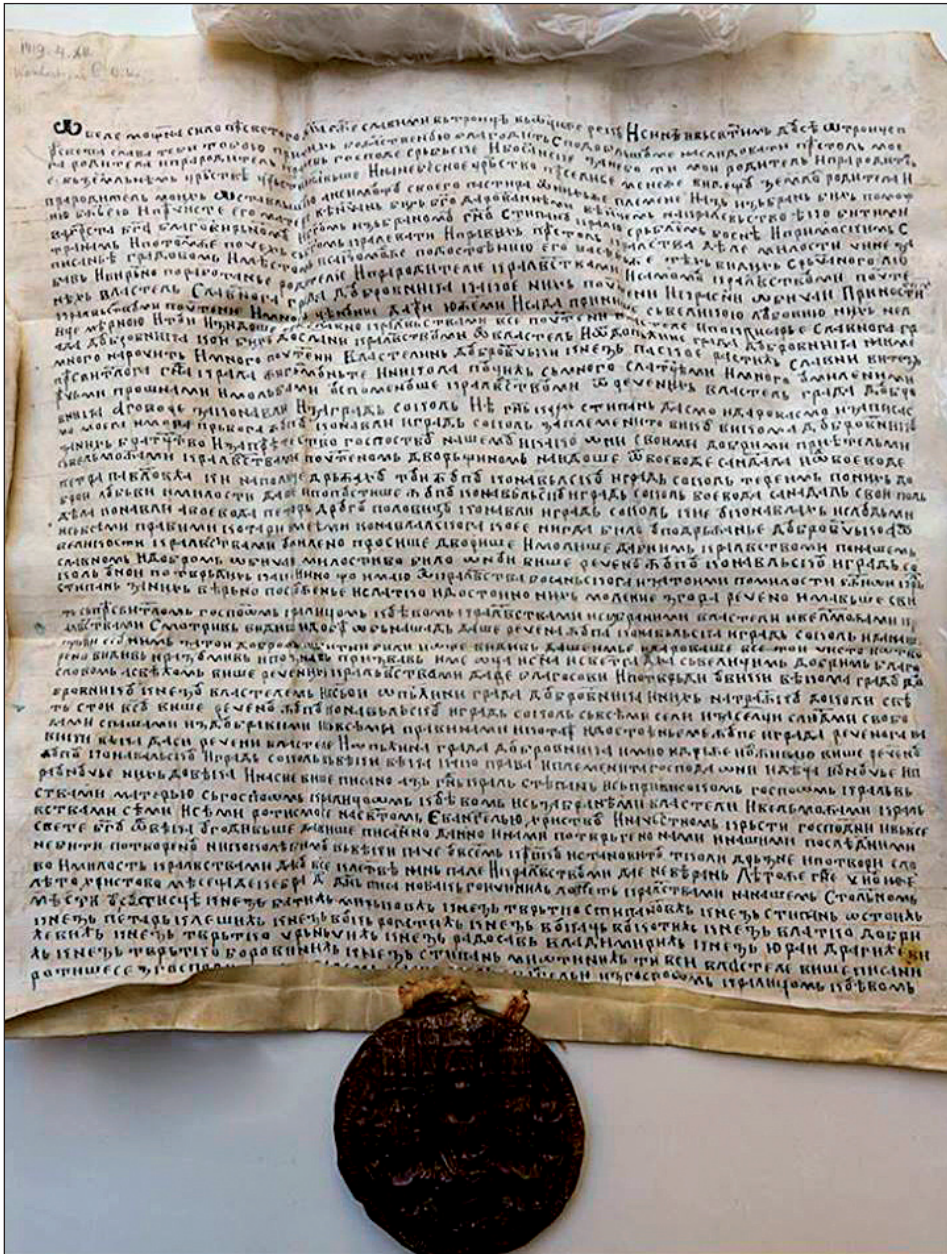
Ligature u sve tri povelje (osim spominjanih slovnih oblika ligaturnog postanka) uglavnom izostaju. Pojavljuje se jedino ligatura slovnih oblika *r* i *ê*, i to u sva tri proučavana dokumenta, te je tim činom upravo ta ligatura još jedna od vidljivih

²⁶ M. Žagar i K. Paskojević, »Ćirilичke isprave dubrovačke kancelarije XV. st. između minuskule i kurziva.«

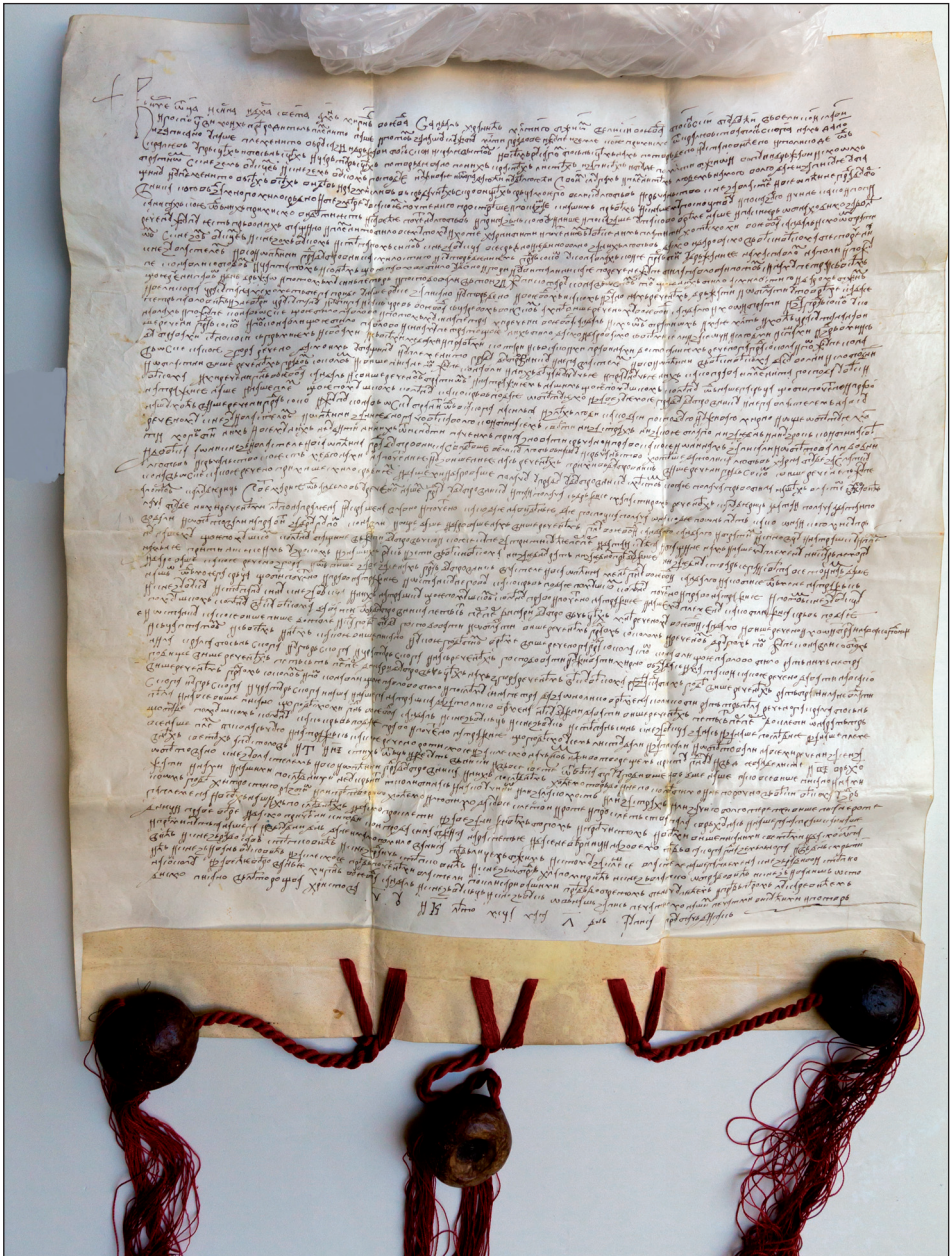
poveznica svih triju povelja. Situacija je slična i kod kraćenja, koja se po vrstama i učestalosti također dosljedno provode u sva tri dokumenta.

Posebnosti u pisanju pojedinih slovnih oblika, uporabi velikog slova, interpunkcijskih znakova te ligatura i kratica uspješno su identificirane i definirane u proučavanim dokumentima. Kao što je vidljivo, poveznice između dvije minuskulne povelje itekako su vidljive na makro razini i mikro razini (koordinacija, linijski sustav, probijanje linijskog sustava, slovni oblici, kratice, ligature). Također, poveznice postoje i u usporedbi s ustavnim pismom (ligature, kratice, pojedini slovni oblici, pisanje veznika *i*). Ponekad su te sličnosti tolike (uporaba minuskulnih slovnih oblika u ustavnom pismu) da bi se moglo zaključiti da logotet Novak Gojčinić poznaje i pismo diplomatske minuskule. Ovakva teorija nije nemoguća (pogotovo ako se uzmu u obzir pisma koja se u tom vremenu koriste u susjednoj Bosni), ali je ipak malo preuranjena s obzirom na to da se radi o tek nekoliko slovnih oblika. Moguće je, isto tako, da je diplomatska minuskula u tolikoj mjeri utjecala na ustav Novaka Gojčinića da je iz nje preuzeo neka grafička rješenja kod slovnih oblika. Krajnja potvrda jedne ili druge pretpostavke bila bi u potpunosti definirana postojanjem ili nepostojanjem dokumenta pisanog pismom diplomatske minuskule kojem bi autor bio logotet Novak Gojčinić. Budući da su utjecaji latinice bili presudni za nastanak minuskule i za prepoznavanje tragova kurzivnog pisanja, normalno je da je takvih utjecaja više u dva minuskulna dokumenta, nego u onom ustavnom. Tragovi kurziva, pisanje velikih slova na početku riječi i kod imena, kao i pravilnije razgođivanje teksta točkicama (u sintaktičkom smislu) - znak su latiničnog utjecaja.

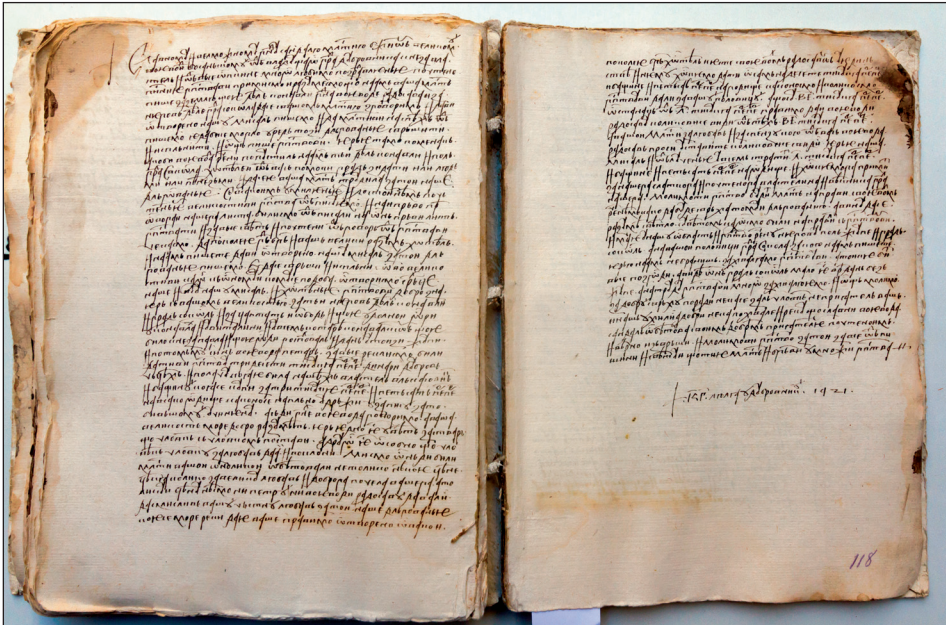
Iz gore navedenih rezultata i u usporedbi s ustavnim pismom povelje kralja Stjepana Ostojića vidljivo je da pismo diplomatske minuskule u prvoj polovici 15. stoljeća ima svoje zakonitosti u pisanju i uporabi posebnih slovnih oblika, koordinaciji u linijskom sustavu i ostalim proučavanim kategorijama. Također, vidljive su i stabilnosti kod identificiranih utjecaja latinične grafije. Ovakva monografska usporedba grafija diplomatske minuskule na primjerima dviju različitih kancelarija, dubrovačke i bosanske, imala je za zadatak definirati njihove poveznice i posebnosti. Kao postupak, ovakvo opisivanje može poslužiti i za daljnju komparaciju s drugim srednjovjekovnim slavenskim kancelarijama koje su se služile diplomatskom minuskulom. U prvom planu se ovdje misli na srpsku (rašku) srednjovjekovnu slavensku kancelariju, s kojom je Dubrovačka Republika imala izrazito razvijenu diplomatsku korespondenciju. Upravo jedna takva usporedba dokumenata dubrovačke i srpske slavenske kancelarije u planu je i kao tema sljedećeg paleografskog istraživanja. Puna slika raznolikosti ćirilčnog pisanja i odnos prema latiničnoj praksi ne može se nikako drukčije spoznati nego širenjem istraživačkog korpusa ove zanimljive i delikatne, ali nažalost premalo istraživane znanstvene teme.

Slika 1. Povelja kralja Stjepana Ostojića (foto: Daniel Pavlinović)

Slika 2. Povelja bana Sandalja i njegove braće (foto: Daniel Pavlinović)

Slika 3. Dokument Dubrovačke Republike pisara
Ruska Hristoforovića (foto: Daniel Pavlinović)

Slika 4a Slovni modul ustavnog pisma povelje kralja Stjepana Ostojića

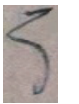

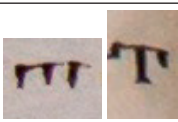

Slika 4b Slovni modul obiju dokumenata pisanih diplomatskom minuskulom

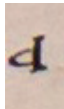

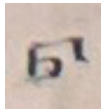

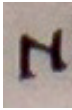

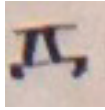
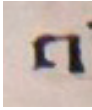

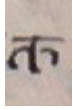

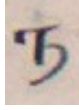

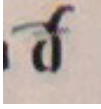

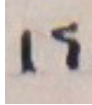
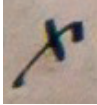
Slika 4. Slovni modul ustavnog pisma i diplomatske minuskule

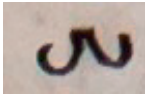

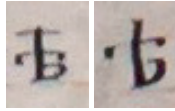
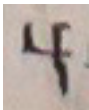
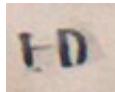
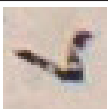

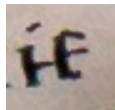
Prilog 1.

Tablica 1. Posebni slovni oblici diplomatske minuskule

Slika 1.	a		
Slika 2.	b		
Slika 3.	v		
Slika 4.	g		
Slika 5.	d		
Slika 6.	z		
Slika 7.	k		
Slika 8.	m		
Slika 9.	n		
Slika 10.	r		
Slika 11.	t		
Slika 12.	u		
Slika 13.	h		
Slika 14.	č		

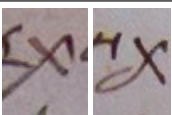

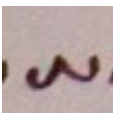
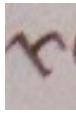
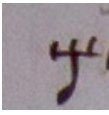

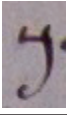

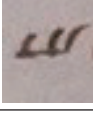

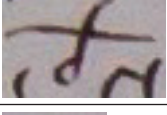

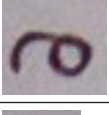
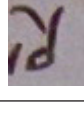
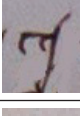

Tablica 2. Azbučni pregled povelje kralja Stjepana Ostojića (autor logotet Novak Gojčinić)

Slika 1.	a		Slika 12.	l	
Slika 2.	b		Slika 13.	m	
Slika 3.	v		Slika 14.	n	
Slika 4.	g		Slika 15.	o	
Slika 5.	d		Slika 16.	p	
Slika 6.	e		Slika 17.	r	
Slika 7.	ž		Slika 18.	s	
Slika 8.	z		Slika 19, 19a.	t	
Slika 9.	i		Slika 20.	u	
Slika 10.	ĵ		Slika 21.	f	
Slika 11.	k		Slika 22.	h	

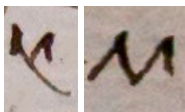

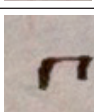

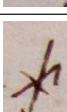

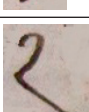

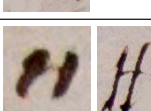
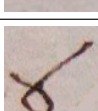

Slika 23.	ō		Slika 28.	jer	
Slika 24.	ĉ		Slika 29, 29a.	ê	
Slika 25.	c		Slika 30.	ju	
Slika 26.	č			ja izostaje	
Slika 27.	š		Slika 31.	je	

Tablica 3. Azbučni pregled povelje bana Sandalja (autor dijak Grubač)

Slika 1, 1a.	a		Slika 6.	e	
Slika 2.	b		Slika 7.	ž	
Slika 3, 3a.	v		Slika 8.	z	
Slika 4.	g		Slika 9, 9a.	i	
Slika 5, 5a.	d		Slika 10.	ĵ	

Slika 11.	k		Slika 21, 21a.	h	
Slika 12.	l		Slika 22.	ō	
Slika 13.	m		Slika 23.	ĉ	
Slika 14.	n		Slika 24.	c	
Slika 15.	o		Slika 25.	č	
Slika 16.	p		Slika 26.	š	
Slika 17.	r		Slika 27.	jer	
Slika 18.	s		Slika 28.	ê	
Slika 19.	t		Slika 29.	ju	
Slika 20.	u		Slika 30.	ja	
	f izostaje		Slika 31.	je	

Tablica 4. Azbučni pregled dokumenta Dubrovačke Republike (autor Rusko Hristoforović)

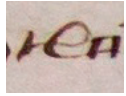
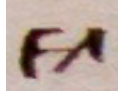
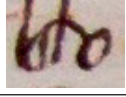
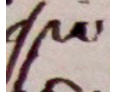

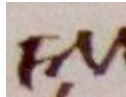
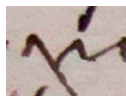
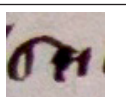
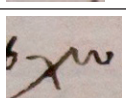
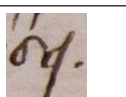
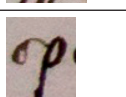
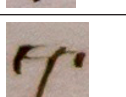
Slika 1.	a		Slika 11.	l	
Slika 2.	b		Slika 12, 12a.	m	
Slika 3.	v		Slika 13.	n	
Slika 4.	g		Slika 14.	o	
Slika 5.	d		Slika 15.	p	
Slika 6.	e		Slika 16.	r	
Slika 7.	ž		Slika 17.	s	
Slika 8.	z		Slika 18.	t	
Slika 9, 9a.	i		Slika 19.	u	
	ĵ izostaje			f izostaje	
Slika 10.	k		Slika 20.	h	

Slika 21.	ō		Slika 26.	jer	
Slika 22.	ê		Slika 27.	ê	
Slika 23.	c		Slika 28.	ju	
Slika 24.	č		Slika 29.	ja	
Slika 25.	š		Slika 30.	je	

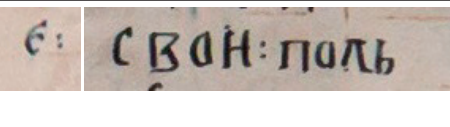
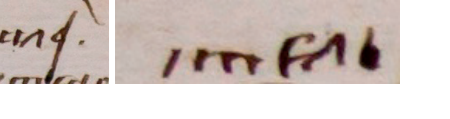

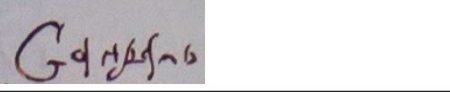
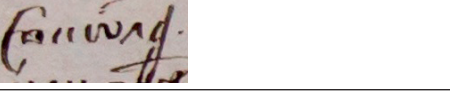
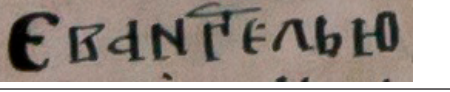
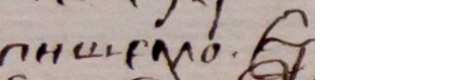
Tablica 5. Ligature u azbukama proučavanih dokumenata

Slika 1.	logotet Novak Gojčinić	 a) $r+ê$, b) slovo u ligaturnog podrijetla
Slika 2.	dijak Grubač	a) ligatura $r+ê$, b) slovo u ligaturnog podrijetla
Slika 3.	pisar Rusko Hristoforović	a) ligatura $r i ê$, b) ligatura $i+je$, c) slovo u ligaturnog podrijetla

Tablica 6. Primjeri spajanja slovnih oblika u tekstu dokumenta Ruska Hristoforovića

Slika 1.	-jev- u <i>vojevodi</i> , 2. redak 1. stranice	
Slika 2.	-el- u <i>velmožnomu</i> , 1. redak 1. stranice	
Slika 3.	bo- u <i>bosanskomu</i> , 2. redak 1. stranice	
Slika 4.	4. -gō u <i>vladučagō</i> , 2. redak 1. stranice	
Slika 5.	-en- u <i>počteno</i> , 3. redak 1. stranice	
Slika 6.	-em- u <i>zemlju</i> , 5. redak 1. stranice	
Slika 7.	ml- u <i>m(i)l(os)tiju</i> , 6. redak 1. stranice	
Slika 8.	bi (biti), 8. redak 1. stranice	
Slika 9.	hō- u <i>hōtelъ</i> , 17. redak 1. stranice	
Slika 10.	-ba u <i>podoba</i> , 20. redak 1. stranice	
Slika 11.	-br- u dobro, 31. redak 1. stranice	
Slika 12.	-eg- u <i>vašega</i> , 35. redak 1. stranice	

Tablica 7. Interpunkcijski znakovi i pisanje velikog slova u proučavanim dokumentima

Slika 1.	Povelja kralja Stjepana Ostojića (logotet Novak Gojčinić), dvotočje nakon slova <i>e</i> (4. redak) i zamjenice <i>svoi</i> (23. redak)	
Slika 2.	Dokument Ruska Hristoforovića, primjer rastavljanja riječi na kraju retka, 2. redak 1. stranice dokumenta i nastavak u 3. retku	
Slika 3.	Dvotočje iza <i>našE</i> , 12. redak 1. stranice Hristoforovićeveog dokumenta	
Slika 4.	Povelja bana Sandalja (dijak Grubač), veliko slovo u vlastitom imenu <i>Sandalj</i> , 1. redak	
Slika 5.	Velikim slovom pisano ime grada Sokola, 11. redak 1. stranice dokumenta Ruska Hristoforovića	
Slika 6.	Povelja kralja Stjepana Ostojića, riječ <i>Evangelju</i> s početnim velikim slovom, 42. redak	
Slika 7.	Točka iza koje dolazi veliko pisano slovo <i>e</i> , 19. redak 1. stranice dokumenta Ruska Hristoforovića	

Tablica 8. Kraćenja u proučavanim dokumentima

Slika 1.	Kratice riječi <i>gospodin</i> kod sva tri pisara:	a) logotet Novak Gojčinić	b) dijak Grubač	c) Rusko Hristoforović
				
Slika 2.	Kraćenje riječi <i>b(o)žiōm</i> u 1. retku povelje bana Sandalja			
Slika 3.	Kraćenje riječi <i>b(o)gb</i> , 1 redak 2. stranice dokumenta Ruska Hristoforovića			
Slika 4.	Povelja kralja Stjepana Ostojića, kratice riječi <i>hr(i)sta b(o)ga</i> i <i>b(o)gomь</i> u 7. retku			
Slika 5.	Kraćenje riječi <i>m(i)l(o)t</i> kod dijaka Grubača i Ruska Hristoforovića	a) dijak Grubač	b) Rusko Hristoforović	
				

*Prilog 2.**Transliteracija dokumenata**Povelja kralja Stjepana Ostojića, 4.12.1419, Sutiska,
autor logotet Novak Gojčinić*

Ō velemoćna silo presvetogo d(u)ha b(o)že slavimi vь troicê	1
v ō'ci že reku I sinê i vь sv(e)tim dusê Ō troice p-	
rêsveta slava tebi toboju primihь božastvenuju blagoditь	2
Spodoblěšu me naslidovati prêstolь moe-	
ga roditela i praroditelь kraleвь gospode sьrbьske I bosanske	3
za nebo ti moi roditelь I praroditeľ-	
e: vь zemľnêмь c(a)гьstvê c(a)rstvovavьše I na nebesnoe	4
c(a)гьstvo prêseli se mene že videću zemlu roditela I	
praroditelь moiһь Ōstavľšuju a ne imuću svoego pastira ō'	5
niһь že plemene I azь izьbranь biһь pomoč-	
iju b(o)žeju I prêčiste ego matere vêncanь biһь b(o)godarovannêmi	6
vêncemь na kraleвьstvo êko biti mi	
va hr(i)sta b(o)ga blagovirьnomu i b(o)gomь izьbranomu	7
g(ospo) ^d (i)nu stipanu kralju sьbľem bosnê I primoskimь s-	
tranamь I potomže počehь sь b(o)gom kralevati I pravihь	8
prêstolь kral(e)stva dêle milosti čine za	
pisanьê gradovomь I mêstomь vsakomu že podostoêniju ego	9
va sêһь že têһь vidihь sьbčanogo lju-	
bavь I virьno po rabotanьe roditelje I praroditelje kral(e)	10
vstvami I samomu kral(e)vstvomi počte-	
nêһь vlastelь Slavnoga grada dubrovnika kakoe niһь počteni	11
I krasni ōbičaji prinosti ^{ekm}	
kral(e)vьstvumi počtenje I mnogo cênunie darêi juže mi I	12
sada priniše sь velikojo ljuboviju niһь nel-	
ice mêrnoju I tui Izidoše prjedь slavno kral(e)vstvami vse	13
počteni vlastele i poklisarьe slavnoga gr-	
ada dubrovnika koi bihu doslani kral(e)vstvumi ō ^č vlastelь	14
I ōd opьjine grada dubrovnika na ime	
mного naročitь I mnogo počteni vlastelinь dubrov(a)čki kneзь	15
paskoe rastijь slavni vitezь	

prêsvitloga g(ospo) ^d (i)na krala žigymunъte I nikola ruciĵь sь mnogo slatcêmi i mnogo umilenimi	16
rêčьmi prošnami i molъbami uspomenuše kral(e)vstvumi ō rečeniĥь vlastelъ grada dubro-	17
vnika a govore za konavli I za gradъ sokolъ I ê g(ospo) ^d (i)нъ kralъ stīpanъ dasmo i darovasmo i zapisas-	18
mo moega i moga rġьvoga žuru konavli i gradъ sokolъ za plemenito viku vikoma dubrovniku	19
za niĥь bratctvo I za prêttestvo gospostvu našemu i kako ōni svoimi dobrimi priêtelъmi.....	20
sь velъmožami kral(e)vstvami ročtenomъ dvorġьčinomъ naidoše ō ^t voevode sandala i ō ^d voevode	21
petra pavlov(i)ĵa ki na police drġžahu tui žuru konavъlsku i gradъ sokolъ tere imъ po niĥь do	22
broi lubъvi i milosti daše i popustiše žuru konavъlsku i gradъ sokolъ voevoda sandal svoi: polъ	23
dêla konavli a voevoda petarġ drugu polovicu konavli i gradъ sokolъ ki e u konavlahъ i s ludъmi	24
i sь vsêmi pravimi kotari i meêmi konavlalskoga koe e nigda bilo u podrġžanъe dubrov(a)čъko a ō ^t	25
velikosti kral(e)vstva mi umileno prosiše dvoriše I moliše da bi imъ kral(e)vstvomi po našemъ	26
slavnomъ i dobromъ ōbičai milostivo bilo ōnui više rečenu žuru konavъlsku i grad so-	27
kolъ u noi potvġđiĥь kako i ino čo imaju ō ^d kral(e)vstva bosanъskoga i za toi mi po milosti b(o)žiōi kr(a)lъ	28
stīpan za niĥь vêġno posluženъe i slatko i dostoino niĥь molenie zgora rečeno imavъše svi-	29
tъ sь prêsvitlomъ gosproōmъ kralicomъ kuêvomъ kral(e) vstvami i sь zbranimi vlasteli i velmožami kr-	30
al(e)vstva mi Smotrivъ vidivъ i dobrê ōbъnašadъ daše rečena žura konavъlska i gradъ sokolъ i da našъ	31
rġьvi esu nimъ za toi dobromъ ōbitni bili i ōče vidivъ daše imъ e i darovaše vse toi čisto i ōtvo-	32
reno vidivъ i razumivъ i roznavъ priznavъ ime ōca i s(i)na i sv(e)t(o)ga d(u)ha sь velicimъ dobrimъ blago-	33

slovomъ a съ vѣjom više rečeniъ kral(e)vstva mi dade blagosovi I potvrdi u viki vѣkoma gradu dubro-	34
brovniku knezu vlastelemъ I vsъoi ѿrъjini grada dubrovnika i niъ natražku do koli svê-	35
тъ stoi vsu više rečenu župu konavъlsku i gradъ sokolъ съ vsêmi seli i zaselci s ljudmi svobo-	36
dami s pašami i z dubravimi i съ vsêmi pravinami i kotarê i dostoênymъ župe i grada rečenoga va	37
viki vѣka da si rečeni vlastele I ѿrъjina grada dubrovnika imaju i drъže i uživaju više rečenu	38
župu konavalsku i gradъ sokolъ vъ vѣki vѣka kako prava i plemenita gospoda ѿni i dѣca i unuče I p-	39
raunuče niъ dovѣka I na sie više pisano azъ g(ospo) ^d (i)нъ kralъ stѣpanъ i съ privisokomъ gospođmъ kralъ(e)vъ-	40
stva mi materju съ gospođmъ kralicođm kuêvomъ i съ zabranêmi vlasteli I velъmožami kralъ-	41
(e)vstva mi sêmi i sêmi rotismose na sv(e)tomъ Evangelju hrist(o)vu I na čъ(e)stnomъ krsti gospodni i vъ vse	42
svete b(o)gu ѿ ^d vѣka ugodivše da više pisanno danno i nami potvrgъeno nami i našimi poslêdnimi	43
ne biti potvorenu ni pokolê bi mu vъ vѣki pače u vsemъ krêpku i stanovitu tko li drъzne i potvori slo-	44
vo i milost kral(e)vstva mi da su vse kletvê na nъ pače I kral(e)vstvu mi da e nevêranъ Lêto vže g(ospo)dne 1419	45
lêto hristovo mѣseca dekebra 4 dnъ pisa novakъ gojčiniъ log(o)fety kral(e)stvami na našemъ Stoъnomъ	46
mêsti u sutiscê knezъ batijъ mirъkovъjъ knezъ tvrъtko stipanov(i)jъ knezъ stipanъ ѿstoiъjъ	47
knezъ petarъ klešijъ knezъ vukъ rogatiъjъ knezъ vukacъ vukotiъjъ knezъ vlatko dobri	48
jevijъ knezъ tvrъtko črъnъčijъ knezъ radosavъ vladimirijъ knezъ jurai dragijjevi-	49
jъ knezъ tvrъtko boroviniъjъ knezъ stipanъ miđtiniъjъ ti vsi vlastele više pisani	50
rotiše se z gospođinomъ kralemlъ na svetomъ eva ⁿ gelbi i z gospođmъ kralicomъ kuêvomъ	51

*Povelja bana Sandalja i njegove braće, Sokol grad 30.5.1420,
autor dijak Grubač*

Vъ ime d̄ca i sina i d(u)ha sveta am(e) ⁿ ъ mi g(ospo) ^d (i) ⁿ ъ	1
vojev(o) ^d a Sandalъ hranijъ m(i)l(o) ^s tiju b(o)žiđ ^m veliki vojev(o) ^d a	
boš ⁿ ski buduđi vъ velikoi slavi	
i gosproč ^{vi} moiĥъ prēroditelъ ple ^m (e)nito naše i potomъ za	2
našu službu m(i)l(o) ^s ti gradove i župe i zemle koje primismo	
d̄ kraljevstva boš ⁿ skoga namъ дано	
i zapisano u naše plemenito vъ rusazi i drъžavi boš ⁿ skoi i	3
kraljevstomъ i vsēmъ rusagomъ bosъ ⁿ scēmъ namъ potvrđeno	
i ustanovijeno i toliko de d̄đ	
kraljevъ ugrъscēmъ i bosъ ⁿ scēmъ i carъ turъscēmъ potvrđevano	4
po niĥъ krasnēmъ listēmъ i zapisēmъ i bude po m(i)l(o) ^s ti b(o)	
žiđi vo puni drъžavi i s mođmъ	
bratiđ ^m s knezemъ vukce ^m ъ i knezemъ vukomъ gospođue i	5
živaje i d̄oga dajuđi i udjêljujuđi Svoim slugamъ i ple ^m (e)nitēmъ	
ljudemъ na moju volju da je i zapisuje u ba-	
činu i u plemenito vъsēmъ vsēmъ vidēvъ i razumi slivъ vъ	6
srъdačnēmъ skrovncēmъ srъca mojego veliku ljubvъ i srъčanstvo	
kneza vlaste ^o i vse d̄p̄jine gr(a)da dub ^o -	
vnika koju vъ(a)z ^d a mnogo milosrđno i bez merê u sako ^m	7
je ročteniju prostrêše i pokaza ^{še} k našimъ rъgvēmъ i k našemu	
gosproctvu i pokazuju i čine kako i po pi-	
sanijahъ koje d̄đ niĥъ primismo vidêti jestъ i sa ^d vejje ročenu	8
ljubvъ i prijazy ⁿ koju učiniše i pokazaše u takovo vrême	
naše i paki jerъ d̄bnahodimo za dolê	
rečenu župu jestъ rъvo oniĥъ bačino i ple ^m enito bilo vsemu	9
tomu i hote harni biti i roč ^{en} je ^m ъ u vêke nimъ platiti hotêsmo	
mi vojevo ^d a sandalъ i s mođ ^m brati-	
đ ^m ъ S knezomъ vukce ^m ъ i knezomъ vukomъ i stêpanomъ	10
sinomъ kneza vukca vsesrđno i jedinovolno za niĥъ ljubvъ	
dasmō i darovasmo vъ vêki vêkoma bes porečeni ^a	
knezu vlastele ^m ъ i vsoi d̄p̄jini gr(a) ^d a dubrovnika s milostiju	11
i s utvrđjenijemъ gra ^d ъ soko ^o	
u konavlahъ koi je gra ^d ъ bi ^o u drъžanije nama s pavlo ^m na poli	
i po žu-	

- re konavli s obodo^{mь} i captatomь i s onê^{mь} čo je pavlovo 12
 bilo u donoi gori i u vitalini ka je po rečene župe bila pavlova
 i poto^{mь} sina mu petra i sь vsê^{mь}
- čo je r(e)^čeni pav^{oь} i dnь drъžaō i potomь mu sinь petьrь i 13
 gospodovali vь toizi župi kotaru konavьōsko^{mь} to^o čo je nihь
 bilo a s milostiju i daromь b(o)ž(i)^{mь}
- i velikoga c(a)ra sutana mehomeь bega pride u naše ruke 14
 zapisano i utvrđeno i vojevo^domь
 isakomь iz^dano namь rečenê^{mь} drъžati i ōbl(a)^dati u to vrê^me
 kada se
- petrь pavloviъ iznevêri caru sutanu i ubi ga isakь crevь 15
 vojevo^da sь carevomь voiskomь a mnê više rečenomu vojevo^di
 sandalju i mođi brati iz^da gra^{dь} soko^o u ko-
- navlahь i po župe konavьōske čo je bilo pavlovo i potomь 16
 mu sina petra mi rečeni vojevo^da sandalь i s mođ^{mь} bratiōmь
 ima je m(i)l(o)^{stь} i moъь c(a)ra sutana vi-
- še rečeni gra^{dь} soko^o i po^o konavli čo je bilo pavlovo i sina 17
 mu petra to čo je nihь bilo dasmo i darovasmo sь vsêmi seli
 i zaseōci i s ljudmi i s p(a)^sami i z^dгьvmi i sь
- dubravami sênokosi sь grъtijemь i s vo^dami i sь vsêmi 18
 medjami i pravêmi kotari i sь vsakoimi pravinama dostojanijemь
 rečenoga gr(a)^da sokola i po^o župe kona-
- vьōske kako je zgora rečeno dasmo imь u bačinu i u plemenito 19
 gradu dubr^ovniku i nega vlastele^m i vsoi ōpъjini vь vêki vêkoma
 da su volni i slobodni
- i ōblastni više rečenê^{mь} grado^{mь} sokolo^{mь} i s više pisane po^o 20
 župe konavli i nihь dêca i unučьje i praunučьje nihь kako
 prava i pl(e)^menita gospoda u vêki
- vêkoma i mi rečeni g(ospo)^d(i)нь vojevo^da sandalь i s više 21
 rečeno^{mь} bratiō^{mь} i natražijemь našimь čo je po muškomь
 kolênu ō^{dь} našega srъca čo bi počêno i pravo
- natražije naše i naše ple^m čo je po muškomь kolênu kako 22
 kтьvь rodaje ōbêtujemo i zavezujemo je gradu dubrovniku
 i nega vlastelemь na vsu
- našu moъь više rečeni gra^{dь} soko i župu konavьōsku brani^t 23
 ō^{dь} svakoga nasilьja i zlêhь ljudi kako da si gospoduju i uživaju
 mirno i ōče ōbêtujemo

- rečenomu knezu i vlastelo^m i o^rđini za nijednoga čovêka 24
volju koi bi na sem^ь svêti ni za strah^ь ni za koje blago ni za
jedn^ьini uzrok^ь koi bi na svê-
- ti mog^o bi^t nim^ь i vsemu nih^ь ne uditi ni nih^ь o^tisnuti rače 25
im^ь prijaznovati sr^ьčano i pravo kako se i oⁿi nam^ь zapisali
i o^bêtovali do dni
- i dovêka a oⁿi knez^ь i vlastele i vsa o^rđina gr(a)^da dubrovnika 26
svidêvše veliku ljub^ьv^ь našu i sr^ьčan^ьstvo hotêše da tolika
ljub^ьv^ь harna bude za slatku
- ljub^ьv^ь i sr^ьčan^ьstvo koje st^ь medju nami na roč^tenije i 27
uzvišenije naš^ь rečenêh^ь primiv^ь dubrovnik^ь više rečeni
gra^d soko^o s više rečene po župe
- konav^oske kako je rečeno primiše s milosr^ьdije^m i daše mi 28
i darovaše polaču u gradu dubrovniku s mêsto^m koja je polača
pr^ьvo bila našêh^ь vlaste^o vuka^{so}vij^ь
- a poto^m kaludjeric^ь Sve^t marije o^d andelov^ь u rečeno^m naše^m 29
gra^du u dubrovniku i tai polača s^ьdr^ьži se s manastirom^ь
rečenêh^ь kaludjeric^ь a da tai polača a da tai po-
- lača! bude nimi rečenêmi lêpo napraljena i ukrašena slavno 30
i roč^teno kako da je na vidênj^ьje
da je gospocka polača oⁿakodje po oⁿь put^ь kako oⁿai koju
mi su pr^ь-
- vo dali i o^bêtovali napraviti za drugu po^o konavli i o^tče daše i 31
darovaše nam^ь više rečenêm^ь g(ospo)^d(i)nu vojevo^di sandalju
sandalju! i brati^m i sinovcu i natrašku i ple^m-
- (e)nu našemu čo je po muško^m kolênu bačine v^ь župi dubrov^ьčkoj 32
koje se kupe za tri tisujije pe^rpe^r i da tai kujja i bačine nam^ь
i našemu plemenu nik^dar^ь ne mogu
- na m^ьnje priti ni se koim^ь uzrokom^ь iz naših^ь ruk^ь izeti v^ь 33
vêki vêkoma ni za jednu rat^ь ni za jedno prêdužnije ni za
jednu stvar^ь segai svêta vse toi na^m daše
- i darovaše kako je rečeno zgora i o^d više zaveza se nam^ь 34
gra^d dubrovnik^ь vlastele i vsa o^rđina menê g(ospo)^d(i)nu
vojevo^di sandalju i ako bi se o^d mene natraž^ьky
- naš^o o^d mojega sr^ьca čo bi roč^teno i pravo natražije i o^tstanku 35
negovu kako kr^ьv^ь podaje po muško^m kolênu roč^teno i pravo
natražije i poto^m knezu vukcu

- i knezu vuku i stêpanu sinu kneza vukca i niħь natrašku čo 36
 je po muško^{mь} kolênu pravo i poč'eno natražije i našemu
 plemenu kako bližnja krъvь podaje
- po muškomъ kolênu vêku vêkoma davati o^{dь} dubrovnika 37
 petьs'ь pe^rpe^r dinari dubrovъčcêħь mnê rečenomu vojevo^di
 sandalju i više rečeno i mođi bra'i na vsako godiĉ-
- e i ostanku kako se više piše do tole i ka^d godê budu gospodovati 38
 i o^{bl}(a)^dati više rečenê^{mь} gra^domъ sokolomъ i rečeno^{mь}
 drugomъ po^o župe konavli s obo^domъ
- i sь captato^{mь} i sь vsê^{mь} inê^{mь} kako je više pisano i u koje 39
 godê bi^{mь} vrême više rečenoga gr(a)^da sokola s po^o konavli
 čo je pavlovo bilo ratъ ni^{mь} ne bra-
- nila kralja bosъnъskoga i u^gьrъskoga i cara turъskoga i našь 40
 rečenêħь gospodovati i uživati mirno vьz^da da se ima takoi
 kako je rečeno davati na vsako
- godie^e više rečenêħь petьs'ь pe^rpe^r dinari dubrovъčcêħь 41
 namъ zgora rečenê^{mь} vêku vêkoma razê a ka^d biħь godê više
 rečenêħь ratъ branila ne vl(a)^dati
- višerečenê^{mь} gra^domъ sokolo^{mь} i po^o konavli čo je pavlovo 42
 bilo i poslê mu sina petra da za oⁿoliko vrêmena koliko bi
 ratъ trъpêla rečenoga kralja bosъnъ-
- skoga i u^gьrъskoga i cara turъskoga i naša i našega natraška 43
 da za toliko vrêmena nêsu dužni davati više rečenêħь petьs'ь
 pe^rpe^r dokle bi oⁿa ratъ trъ-
- pêla i na vse više pisano čo godê smo mi g(ospo)^d(i)n vojevo^da 44
 sandalъ i knezъ vukъsь i knezъ vukъ i stêpanъ sinъ kneza
 vukca za našь i za naše poslêdnje i za naše pleme
- čo bude po muškomъ kolênu kako krъvь podaje pravo i poč'eno 45
 natražije čo godê smo u semъ listu dali i zapisali i o^bêtovali
 na vsemi rečeni za sei za
- vse naše ple^m tko našь ĉuju i natražьkъ kako je rečeno rotismo 46
 se i zaklesmo na ĉьsno^{mь} i životvoreĉemъ krъstu g(ospo)^d(i)
 nuu i vь 4 jevandeliste i 12 vrъho-
- vnêħь svetêħь apustolovъ i 300 i 18 ? s(ve)tiħь o^čьsь iže sutъ 47
 vь niki i vь vse svete o^t vêka b(o)gu ugodivše i vьdše naše
 jako vse više pisano i nami

- obětovano knezu vlastelemъ i vsoi ořjini gr(a)^da dubrovnika 48
 i nihъ poslêdnêtmъ hoјemo tvrđdo i nepokolêbimo i neporočno
 vъ vêki vêkoma uzdrъ-
 žati i nami i našimi poslêdnimi neukrъni^t tko li bi našь inako 49
 učini^o ili za lakomostъ ili za strahъ ili za čiju volju tere tei
 više pisane rote
 koōtmъ godê hitrostiju razbi^o ili prêtvoriō hoјemo i ljubimo 50
 da su vse kletvi i rote i prokletъstva pala svrъhau našь i našega
 natraška ka i naše-
 ga plemena i vsêhъ našihъ poslêdnêhъ i da smo prokleti i 51
 zavezani živêtmъ bogomъ i prêčistom i vsêmi više pisanimi
 svetêmi i da smo o'ra-
 dnic i prave vêre i da smo prič'eni ki judi koji proda sina b(o) 52
 žija na raspetyije i da se nevêrnici nazovemo prêdъ vsakoga
 g(ospo)^d(i)na zemььnoga i vъ dnъ smrъti
 i prêminutъja našega i vъ sudni dnъ da ne imamo pomilovanija 53
 prêdъ licemъ b(o)žimъ istomu zakl(e)^se se vlastele našega
 plemena knezъ radivoi stêpko-
 vîjъ i knezъ radosavъ stêpkovîjъ i knezъ ra^dičъ stêpkovîjъ i 54
 knezъ obra^dъ hlaromirîjъ i knezъ vlatko obradovîjъ i knezъ
 ivanišъ osto-
 îjъ i knezъ ivanъ vukovîjъ i zaklesmo se prêdъ poč'enêmi 55
 vlasteli poklisari vašimi prêdъ dobretomъ benъčulîjemъ i
 prêdъ pêromъ lukarevîjemъ
 na sokolu i za vejje vêrovanъje mi g(ospo)^d(i)нъ vojevo^da 56
 sandalъ i knezъ vukъcъ i knezъ vukъ oнъ našъ zapisъ pečatismo
 naši^m pečatmi visujimi i potvrъ-
 dismo pisano vъ lêto ročva hristova 1420 lêto m(i)s(a)ca maja 57
 30 dnъ a upisa grubačъ dijakъ

*Dubrovčani dogovaraju cijenu s vojvodom Sandaljem
za otkup onih dijelova konavoske župe i okolnih mjesta
koji pripadaju vojvodi Radoslavu, 23.7.1421, Dubrovnik,
autor pisar Rusko Hristoforović*

Slavnomu i velmožnomu g(ospo)^d(i)nu sandalju m(i)l(o)^stiju b(o)žič^mь velikom^u·
vojevo^di bosanьskomu d^dь vladučagō gr(a)^da dubrovnika kneza vla·
stelь i d^dь vьe d̄pkine mnogō ljubimo poz^dravljenьje počteno·
pi^s(a)nje g(os)p(ot)^stva vi primismo razumesmo čo naamь vaša m(i)l(o)^stь
piše za zemlju čo je dēlь konavli g(ospo)^d(i)na vojevode radosava i za· 5
njegovь dēlь gr(a)^da sokōla da se s vašomь m(ilo)^stiju zgovorimo i ga vi
ōtvoreno našu misalь pišemo i da m(i)l(o)^stivi naspēhь d^dь
pišemo je da bi se moglo uredь tozi dlьgovanьje svгьšiti·
i isplьniti. i dōčь piše g(os)p(ot)^stvo vi·jerь je tamo pomenakь·
ako bi vojevo^da re^s(e)ni popustilь naamь tьi dēlь konavli i polь· 10
gr(a)^da Sokōla. hōtēl bi d^dь vasь pomoki gradь zidati ili ljođь
mi ili pēnezьmi·i da se je vaša m(i)l(o)^stь trudila za toi našE.
dlьgōvanьje Sь vsakoimь umiljenьje i dostoinētmь počь
tenьje^m velikostivi g(os)p(ot)^stva d^dьpisujemo. i nairгьvo grē
ōvogai našega lista. bili smo d^dьpisali na d̄nь pгьvi listь. 15
g(os)p(ot)^stva ti i za vьse svētь i počteni d^dьgovogь d^dь g(os)p(ot)^stva vi
čekasmo. da po kolije g(ospo)^dь b(o) гь i vašь veliki razumь hōtēlь·
i naamь pišete da vi d̄tvoreno. našu misalь za toi dlь
govanьje pišemo. E da se svгьši i isplьni d̄vo veliko
stivi kagō kь d̄nomui komu se podoba. d̄tvorismo sгьсE· 20
naše i vsu našu misalь. i hōtēnьje g(os)p(ot)^stvovi dobro zna·
jerь sь vašomь velikostьju. za tьi njegovь dēlь konavli
i gradь sokōlь. i za captatь i d̄bodь i čoje u dolnoi gōri
u konavla^h i u vitalini i u vsemь kotarē konavalskō^mь čoje
bilo kneza pavla i čoje gōi gospo^dovalь i danь u toizi župi· 25
i po tomь mu sinь vojevoda petarь. za vьse rekli smo bili
dati vi g(os)p(ot)^stvu trideseti tisukja pe^rpe^r dinari dubrovь
čьсē^h. i polaču koja je bila našēhь vlastelь vlьkasovi^{kь}
i bačinu koja se kupi za tri tisukje pe^rpe^r·i petьsatь pe^rpe^r
na vsako gōdiče kakono se narльno udгьži u zapisu za to· 30

bivъšomu. učinjenu·a sъdi g(ospodi)ne^h vojevoda govorimo·a vaša·
 velikostъ more dobro razumêtъ. jerъ jedno je uvêtъ za stvarъ·
 čo človkъ съ človkomъ postavi·a drugō je ōsobno čo člo
 vêkъ človku za ljubavъ daa. i pokloni. Mi smo ōnъdi bili
 m(i)l(o)^sti vašoi ōnolikoi ōbêtovali ne toliko nêkoje cêne·
 cêkja koliko za veliku ljubavъ i dobroga počela vašega. a to-
 liku i cênu nêsmo ni petru ni vojevodi radosavu davali·
 dasmi slivъ vašu čъstnu ljubavъ za toi naše dlъgovanъje
 koje se more reki da je naše pravimo ōtvoreno ōvakoi·

35

Kraj 1. stranice

pokole je b(o)gъ hōtêlъ i jeste s vojevod^dom radosavō^mъ u jedinъ-
 stvê i njemu hōkjemo dati ōsamъnadesete tisukja pe^rpe^r
 i bačine i petъsaê pe^rpe^r na godiče kakono smo i koliko smo·
 g(os)p(ot)^stvu vi dali za vašu polovicu. a čo su 12 tisukja pe^rpe^r·
 ōstanakъ o^dъ 30 tisukja pe^rpe^r pravimo da i vojevodi

40

radosavu kolikovi se vidi ō^dъ têhъ 12 tisukja pe^rpe^r·
 a vašoi M(i)l(o)^sti za ljubavъ i za spenzu koju ō^dъ vasъ vojevoda·
 radosavъ prosi ustavite koliko vi se svidi jer je naša·
 misalъ i ō^dъlučênjê u vsemъ strati 30 tisukja pe^rpe^r

45

i bačine i petъsatъ pe^rpe^r na gōdiče. i hōkjemo ga primi^t
 za našega slatkoga i počtenoga vlastelina vêknika gr(a)^{da}
 našega. molimo ti g(os)p(ot)^stvo budi^t m(i)l(o)^stъ napravi svojevomъ
 re^c(e)nêmъ kako da bude svrъha tomu i dlъgovanъju·a vinu da se·
 razumê svêtlo. s uvêtomъ kagō smo bili napravⁱ sъ g(os)p(ot)^stvo^m vi·
 ima je u našu ōblastъ i g(os)p(o)t^s(t)vo r(e)^cenu njegovu polъ župe i gradъ·

50

sokōlъ a na vašoi polovici gr(a)^{da} Sokola·za koju naamъ pišete·
 jerъ ju naamъ ne branišъ zahvaljamo g(os)p(ot)^stvu vi a toi kje bi^t
 vъse rozgōdi a vidê ōnъ gradъ sokōlъ malo je vrêdanъ bezъ
 župe a na trudu g(os)p(ot)^stva vi mnogō zahvaljujemo. I ōčъ molimo·
 za dobru svrъhu poradi neka se zalъ človkъ neprijateljъ vašъ·
 i našъ uhili a dobri neka pohvale i reku čo slavni vojevoda·
 sandalъ ōbêtova svoimъ dobrêtmъ prijatelje počtenoimъ·

55

I vêrno izъvъrši·I molimo vi g(os)p(ot)^stvo za toi za vse ō^dъ pi-
 ši ni I svêtu čo ti je m(i)l(o)^stъ i b(o)gъ vi umnoži g(os)p(ot)^stva ꝛ
 ·23· Ijolja u dubrovnik^u ·1421·

60

PALAEOGRAPHIC ANALYSIS OF CYRILLIC DIPLOMATIC MINUSCULE IN THE THREE DOCUMENTS RELATED TO THE PURCHASE OF SOKOL FORTRESS IN KONAVLE

KRISTIAN PASKOJEVIĆ

Summary

This article analyses three documents drafted between 1419 and 1421, that is, shortly before the commencement of the building of a stone fortification of Sokol Fortress in Konavle. All the three documents concern Ragusan purchase of the parts of Sokol Fortress: from Duke Sandalj Hranić of Bosnia (Sokol, 1420, scribe *dijak* Grubač), from Stjepan Ostojić, King of Bosnia (Kraljeva Sutjeska, 1419, scribe logothete Novak Gojčinović), and an agreement between the Ragusans and Duke Sandalj on the purchase of the parts of Sokol Fortress and *Župa Konavoska* (County of Konavle) in possession of Count Radoslav Pavlović at the time (Dubrovnik, 1421, scribe 'Slav' chancellor Rusko Kristoforović). This palaeographic study examines the similarities and differences in graphic style as well as the specifics established in these documents.

The choice of two documents of the Bosnian rulers and one of Dubrovnik is not random. Given the time frame and the event, and having compared two documents written in minuscule (Sokol, Dubrovnik), the analysis of the development processes called for a parallel with a charter written in uncial script which, for the sake of enquiry, would serve as a control sample of the graphic changes in the miniscule of the Ragusan and Bosnian chancery. Since none of the known Ragusan notaries of the early fifteenth century used the uncial script, the charter of King Stjepan Ostojić, itself a document related to the ownership of Sokol Fortress and *Župa Konavoska*, seemed a logical choice.

Palaeographic analysis has included the following elements: coordination in the linear system and specifics of the script, binding of letters in writing, punctuation

and capitalisation, ligatures and abbreviations. The study of the three documents written over a short interval may confirm an established practice of certain graphic characteristics, and be used as a departure point for further research into the scribal practice of Dubrovnik and beyond.

